

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
FÜZETEI

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A sorozatot szerkeszti:

LÉVAY EDIT

A szerkesztő bizottság tagjai:

Hegedűs Péter

Kertész Gyula

Kovács Ilona

Nagy Attila

Nemeskéri Erika

Nagy László

P. Vásárhelyi Judit

Sonnevend Péter

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

**AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
FÜZETEI**

1.

**A BORNEMISZA-MANTSKOVIT
NYOMDA TÖRTÉNETE**

ÍRTA

V. ECSEDY JUDIT

**BUDAPEST
1990**

Lektorálta: Borsa Gedeon

ISBN 963 200 274 1

ISSN 0865-7548

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MC110.089

1990

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár

Felelős kiadó: JUHÁSZ GYULA

Készült az OSZK Nyomdaüzemében, Budapest

Munkaszám: 90.005

Tartalom

I. Története	7
II. A Bornemisza–Mantskovit nyomda felszerelésének eredete és leírása . .	20
Sempte	21
Detrekő	26
Galgóc	28
Vizsoly	30
III. A Bornemisza–Mantskovit nyomda utóélete	32
Bártfa	32
Kassa	35

Függelék

A Bornemisza–Mantskovit nyomda példányból ismert kiadványai (1573– 1599)	36
Nyomdai anyag leírása	40
Magyarázat a táblákhoz	50
Jegyzetek	52
Summary	59

Országos Széchényi Könyvtár

I. Története

A 16. század két legnagyobb nyomdászati teljesítményeként a hazai nyomdatörténet Bornemisza Péter hatalmas Foliopostilláját¹ és Károlyi Gáspár bibliafordítását² tartja számon. Az elsőt maga Bornemisza saját műhelyében nyomtatta ki, míg a Vizsolyi Bibliát volt nyomdásza, majd utóda: Mantskovit Bálint adta ki, azaz az alapjaiban Bornemisztól származó nyomdafelszereléssel, amelynek folytonosságát az alábbiakban megpróbáljuk kimutatni. E műhely tevékenységét érdemes részletesebben is megvizsgálni, hiszen az egyrészt teljes negyedszázadot ível át, másrészt a nyomda kiadványai is figyelemre méltóak. Itt jelent meg Bornemisza Péter szinte teljes irodalmi munkássága nyomtatásban, az első teljes, magyar bibliafordítás, nem is szólva arról a 24 egyéb nyomtatványról, amelyről jelenleg tudomásunk van.³

A Bornemisza–Mantskovit műhely működése a 16. század utolsó negyedére esett, amikor a királyi Magyarországon elszaporodtak a főúri támogatásból létesülő nyomdák. Ezek magánvállalkozások voltak ugyan, de mégsem tudtak létezni valamely tekintélyes főúr, vagy főúri család anyagi és erkölcsi támogatása nélkül. Bornemisza nyomtatóműhelyén kívül (amelyet a Balassa, a Thurzó és a Salm család pártfogolt, és amely mind közül a leghosszabb életű volt,) többek között Alsóliván a Bánffy-család, Németújvárott a Batthyány-család, Monyorókeréken a Zrínyiek, Keresztúron a Nádasdyak támogatásával működtek hosszabb-rövidebb ideig nyomdák. E téren a nagy kezdeményező Nádasdy Tamás volt 1539–1541 között; a század utolsó harmadában alakuló nyomdák azonban már hosszabb életűek voltak, de közös vonásként a protestáns felfogás jellemezte mindegyiket. Ennek megfelelően, e nyomdák igyekeztek protestáns főurak védelmében meghúzódni, tehát nem annyira városokban települtek meg, hanem inkább minél közelebb patrónusukhoz.

Bornemisza valószínűleg már 1568-tól kezdve prózaírással foglalkozott, mert 1569-ben ötkötetes postillájának kézírata már nagyjából készen lehetett. Az 1569. évi pozsonyi országgyűlésre elkísérte Balassa Jánost, akinek mint lelkész, szolgálatában állt, és az országgyűlés ideje alatt megpróbált híveket és mecénásokat szerezni művei kinyomtatásához. Innen, Pozsonyból írt a nagyszombati tanácsnak is támogatásért. Könyve – saját szavai szerint – ekkor mintegy 300 árkust, vagyis 1200 lapot tett ki, és becslése szerint több, mint ezer forintra volt szüksége kinyomtatásához.⁴

Úgy látszik, pártfogói adományaiból sikerült összegyűjteni a művei kinyomtatásához szükséges összeget.⁵ Olyan nyomda, amely ezekben az években (1569–1572) folyamatosan működött volna, mindössze a kolozsvári Heltai és a debreceni városi nyomda volt. De mindkettő földrajzilag kívül esett Bornemisza

működési területén, tekintve, hogy lelkési hivatala Északnyugat-Magyarországhoz kötötte. Minthogy tehát nem volt kéznél olyan nyomda, ahol művét kinyomtathatta volna, más úton próbálkozott. Nem hiányzott belőle a vállalkozó kedv sem.

Bornemisza is azok közé az író-prédikátorok közé tartozott, akik felismerték a nyomtatott szó hatását, mint példaképe és barátja, egyben lelkésztársa, Huszár Gál is.

Huszár Gállal valószínűleg már bécsi tartózkodása idején megismerkedett, amikor az – amint azt a szakirodalom feltételezi, – Rafael Hofhalter bécsi műhelyében tanulhatta a nyomdászmesterséget Bornemisza Elektrája 1558 június 8-i dátummal jelent meg, éppen Hofhalter bécsi műhelyében. Huszár Gál Magyaróvárra távozott lelkésznek, és ott saját nyomdát alapított, amelynek első kiadványa 1558-ban jelent meg. Bornemisza már Magyaróváron is együtt dolgozott Huszár Gállal, majd Kassán is 1560-ban, amikor tevékenyen részt vett Huszár Gál kiszabadításában és nyomdájának Debrecenbe menekítésében. Míg Huszár Gál ezután 1561. januárjától 1562 tavaszáig Debrecenben maradt, útjaik elváltak – Bornemisza egy ideig Bécsben, a császári udvarban deákoskodott, majd az önállóbb, mozgalmasabb életteret biztosító, lelkési pályára lépett, és lelkési hivatalt vállalt Balassa János udvaránál 1564-től.

Huszár Gál Debrecenből távozva, hosszabb szünet után 1572–1573 fordulóján Komjátiban állította fel újból nyomdáját. Annak egy részét ugyan Debrecenben hagyta, felszerelése bizonyos részének azonban a jelek szerint továbbra is birtokában maradt. Ismét földrajzi közelségbe került egymással Huszár Gál és Bornemisza. Minden bizonnyal együttesen foglalkoztatta mindkettőjüket egy újabb nyomda működtetésének terve, hiszen a nyomtatás mesteriségéhez mindketten értettek, nyomtatnivaló pedig önként kínálkozott: prédikációk, énekeskönyvek.

Ez a tervük 1573-ban vált valóra. Huszár Gál Komjátira vitt felszerelése a tervezett munkára nem volt alkalmas, bővíteni kellett a nyomdakészletet. Ekkor Bornemisza már nem Balassa, hanem Julius Salm gróf és felesége, Thurzó Erzsébet szolgálatában állt, azok galgóci birtokán. Salm gróf buzgó lutheránus volt, a Habsburg-ház híve. A birtokközpont Sempte–Galgóc volt. Galgóc, Bornemisza első állomáshelye nevezetes város volt a 16. században. Bornemisza itt is fontos és jól jövedelmező állásba került, amit az is bizonyít, hogy két esztendő alatt birtokot tudott itt vásárolni. A városnak színvonalas iskolája volt, közel feküdt Nagyszombat. 1572-ben Bornemisza Semptére, a Salm család felvidéki birtokainak központjára költözött. Már Semptén lakott, amikor hozzáfogott első prédikációskötete kinyomtatásához.

Kettejük együttműködésével kapcsolatban a szakirodalom eddigi álláspontja az volt, hogy Bornemisza megkérte régi mesterét és jóbarátját, egyben viszonylag

közeli birtokon tevékenykedő lelkészársát, Huszár Gált, hogy vállalja el a kötet kinyomtatását. Huszár Gál ekkor a Forgách család bizalmát élvezte, és birtokukon, Komjátiban működött lelkészként.⁶

Huszár Gál műhelye azonban ekkor már tíz éve nem adott életjelet magáról, és nyomdakészlete is igen hiányos lehetett. Ezért nagyobb a valószínűsége, hogy inkább közös vállalkozásban történt Huszár Gál újbóli nyomdaalapítása, amelynek talán nem tévedünk, ha mozgatóját Bornemiszában látjuk.

Az ötkötetes Postilla első kötetének kinyomtatását⁷ – amint arról kolofonja vall – Komjátiban kezdték és Semptén fejezték be. A Semptén lakó Bornemiszának elég sok utazgatással járhatott a kinyomtatás figyelemmel kísérése, a kézirat szállítása, korrektúrája, és a maga mozgékonyabb személyiségével valószínűleg szívesen önállósult. Lehetséges, hogy Bornemisza ilyen vállalkozásban látta anyagi és polgári függetlenségének biztosítékát.

Huszár Gáltól való szétválása valamikor 1573/1574-ben történhetett, mert a Postillák 1574-ben kiadott, második kötete már csak a semptei impresszumot viseli. A közösen nyomtatott kötet, valamint az utóbb Komjátin, Huszár Gál által és Semptén Bornemisza által használt nyomdai felszerelés összehasonlítása azt mutatta, hogy amikor Huszár Gál – mint feltételezzük, Bornemisza biztatására – újból nyomtatni kezdett, csak töredékeiben használta a korábbi ismert nyomdai anyagát, viszont igencsak jelentős új beszerzéssel számolhatunk. Ezt 1573-ban a Postillák első kötetének nyomtatása idején egy darabig közösen használták, majd szétválásukkor elosztották. Valószínűnek látszott, hogy a beszerzés forrása nem a távoli Krakkó volt, amint azt korábban Gulyás Pál és Schulek Tibor⁸ feltételezte, hanem a sokkal közelebb fekvő Bécs, ahol Huszár Gálnak is, Bornemiszának is voltak korábbi kapcsolatai, ismeretségei. Ezt a tényt időközben Bánfi Szilvia tipográfiai módszerrel bizonyította is, a betűk származási helyéül a bécsi Stainhofer műhelyt jelölve meg, a betűanyag azonossága alapján.⁹ Ugyanezekkel az új beszerzésekkel kapcsolatban Fitz József feltételezte, hogy Bornemisza betűi bécsi eredetűek, de szerinte Huszár Gálé a sajátjainak újraöntése a tulajdonában lévő matricái segítségével.¹⁰

Szétválásukkor a – feltételezésünk szerint együtt, újonnan beszerzett – készlet egyes típusait egyszerűen kettéválasztották, a díszeket pedig más szempont szerint osztották el. Huszár Gál átengedte Bornemiszának azokat az – egyébként általa kezdettől fogva használt, Óvárt, Kassát és Debrecent is megjárta – iniciálékat, amelyek a Postillák első részének Komjátiban megkezdett felét díszítették, hogy ezáltal a kötet díszítése egységes maradjon. Ő maga pedig teljesen új – nyilván a vállalkozás megindításakor, a betűkkel együtt beszerzett – fejlecekkel és kevésbé jellegzetes, satírozott iniciálékkal díszítette 1574-ben önállóan kiadott énekeskönyvét.¹¹

Az 1573-as közös nyomtatványukon még nem, de 1574-től kezdve Bornemiszánál előfordult az a dísz- és iniciálé csoport, amely Huszár Gálhoz Sárvár-újszigetről, Sylvester János egykori nyomdájából került.

Bornemisza tehát semptei szuperintendensi munkája mellett biztos megélhetést nyújtó állás és hatalmas patrónusok védelmében kezdte meg kiadói tevékenységét: ettől kezdve tíz éven át szinte kizárólag saját műveinek kiadásával foglalkoztatta nyomdáját. 1574-ben megjelent a Postillák második,¹² 1575-ben pedig harmadik kötete.¹³ 1578-ban a negyedik,¹⁴ és a nagy vihart kavart és Bornemisza egzisztenciáját is fenyegető Ördögi Kísértetek¹⁵, majd végül a Postillák befejező, ötödik kötete 1579-ben.¹⁶ Eközben két kisebb munka is kikerült sajtójából: a Négy könyvecske és a ma már példány alapján nem ismert, csak Telegdi Miklós Felelet-éből kikövetkeztethető Fejtegetés-e.¹⁷

A Postillák negyedik részéhez csatolt Ördögi Kísértetekkel kihívta a papság haragját, akik egyházi bírakként elítélték. Ugyanezért Julius Salm gróf is megvonta tőle pártfogását, és Bornemiszt Semptéről kiutasította. Bornemisza Semptéről való kiűzésének pontos idejét is ismerjük, valószínűleg 1578. december 20-a után kényszerült távozni, és december utolsó, vagy 1579. január első napjaiban költözött Detrekőre.¹⁸ A vár ura, Balassa István már korábban biztosította Bornemiszt jóindulatáról és támogatásáról. Minthogy 1579. február 22-i előszóval Detrekőn megjelent az ötkötetes prédikációk zárókötetete, tehát sikerült nyomdáját is elmenekítenie. Lehet, hogy rövid, elfogatással, majd szerencsés szökéssel végződő, február 23-i bécsi látogatása is részben nyomdája felfrissítésével kapcsolatban történt. Az előszót ugyanis, bár még bécsi utazása előtről keltezte, már új, a könyv törzsétől és az eddigi Postilla kötetek betűitől eltérő típussal nyomtatta.

Saját maga írt arról, hogy ötkötetes prédikációinak nyomtatása során betűi annyira elkoptak, hogy szinte olvashatatlanok lettek, amiben igazat is kell adnunk neki. Az új betűk meg késve érkeztek – egy ügyben intézkedni is körülbelül a Semptéről való menekülés idejére esett. Az irodalom a Detrekőn feltűnő, új betűket – valószínűleg helyesen – bécsi eredetűnek látta.¹⁹ Nagyon valószínű, hogy Bécsből származik ez is, mint korábbi készlete, de pontos forrása egyelőre nem ismert.

Mekkora volt Bornemisza semptei, ill. detrekői műhelye? Erre nézve csak közvetett adataink vannak. Bornemisza egy helyen, amikor szolgáiról ír, "nyomtatólegényei"-t említi, emellett bizonyára könyvkötőlegényei is voltak.²⁰ Valószínű, hogy már Semptén is keze alatt dolgozott Mantskovit Bálint, vagy ahogy latinosan nevezte magát: Valentinus Farinola, Bornemisza feltehetően lengyel származású nyomdásza.²¹ Lehet, hogy az 1576. évi nagy pestisjárvány után szegődött Bornemiszához. Bár nem tudunk arról, hogy Lengyelországban önálló nyomdája lett volna, a keze alól kikerült nyomtatványok – nem utolsósorban maga a Vizsolyi Biblia – azt bizonyítják, hogy igen jól képzett, ügyes mester volt. Nem lehetett teljesen ismeretlen a neve Bécsben sem, hiszen 1582-re kiadott kalendáriumában azt írja,²² hogy a bécsi könyvárusok régóta biztatták magyar naptár kiadására. De van más olyan nyomtatványa is, amely bécsi könyvárusok megbízásából készült.²³

Mantskovit első naptára, amelyről tudomásunk van, az 1580-ra szóló,²⁴ majd feltehetően megjelent az 1581-re szóló is,²⁵ az 1582. évt ismét példány alapján ismerjük.²⁶ Míg ezekből az évekből három-három másik nyomdahelyről is tudunk magyar nyelvű naptárról, addig az előző évekből: 1579-ből kettőt, 1578-ra csak a bártfait, 1577-re pedig egyetlen magyar nyelvű kalendáriumot sem ismerünk. (1576 volt az a "dögös év", amelyről Bornemisza több helyen is ír, amikor családjának több tagját is elvesztette a nagy pestisjárványban.) Ez a körülmény arra is magyarázatot ad, hogy az 1582. évet megelőzően a bécsi könyvtárak miért biztatták Mantskovitot a nyilván keresett, magyar kalendárium kiadására.

Bornemisza postilláival kapcsolatban, azok hatalmas terjedelmét figyelembe véve, már többen foglalkoztak azzal, hogy a nyomtatás ütemét kiszámítsák. Abban egyetértettek, hogy ilyen nagyfokú nyomtató tevékenység egyedülálló abban az időben. A nyomtatás üteme – ráadásul – egyre gyorsult: Gulyás Pál számítása szerint a második részből kb. 75, a harmadikból már 107 levél szedése és nyomása esett egy-egy hónapra. Bornemisza csak igen gyakorlott könyvnyomtatók és könyvkötők segítségével érhetett el ekkora teljesítményt. Legtermékenyebb volt a műhely a Postillák 2. és 3. kötete előállításakor, amikor is 1573. október 1-je és 1575. április 2-a között, vagyis másfél esztendő alatt 423 és fél ív terjedelemben nyomtatott, ami évi 282 ívnyi átlagnak felelt meg.²⁷ 1573-tól 1579 tavaszáig számolva, 928 nyomtatott ív került ki a sajtóból, tehát éves átlaga 168 ív volt (szemben az országos átlagnak számító 41,12 nyomtatott ívvel, Borsa Gedeon számítása szerint.)²⁸ Mindehhez a nyomtatási munkán túl természetesen a szedés és visszaosztás ugyancsak munkaigényes folyamata járult. Átlagos példányszámnak a néhány százat következtethetjük ki Bornemisza köteteinél is. Ehhez a munkához még valószínűleg elég volt egyetlen sajtó.

Bornemisza detrekői éveinek (1579–1584) legjelentősebb teljesítménye az egykötetes, ún. Folio-postillának²⁹ megírása és kibocsátása volt. Előszava szerint már 1578-ban elkezdte írni, és négy évig dolgozott rajta. Ezt már teljes egészében az újonnan szerzett, először Detrekőn megjelenő, új betűkkel nyomtatta. Nemeskürty István az egyik legszebb 16. századi magyar könyvnek tartja. Detrekői impresszummal jelent meg néhány, részben bizonyítottan és részben feltételezhetően szinte saját vállalkozásnak minősíthető Mantskovit nyomtatvány. A detrekői évekből még Bornemisza életében az alábbiak Mantskovit saját kiadványai: három kalendárium, egy egyházkormányzási mű, az evangéliumok és epistolák egy kiadása, és egy egyleves nyomtatvány.³⁰

A betűkön kívül csak némi gyarapodást látunk a díszekben, a legjelentősebbek a kalendáriumok kinyomtatásához szerzett, fametszetes hónapbrázolások. A kötetek szép betűjűekkel, ízléses beosztással, takarékos díszítéssel éltek Bornemisza semptei, gyakorlatlanabb kézre valló nyomtatványaitól. A Folio-postilla utolsó egyharmada és az időközben – 1582-ben kiadott – Énekeskönyv³¹ vége felé feltűnő betűk azonban már meglehetősen kopottak ebből az újonnan szerzett készletből is. A jelek arra mutatnak, hogy Bornemisának és Mantsko-

vitnak Detrekőn sem volt matricája és öntőfelszerelése, egyébként folyamatosan újraönthették volna az elkopott betűket. Még megalapozatlanabb az a vélemény, amely szerint Komjátiban, ill. Semptén rendelkeztek volna már matricával.³² Ebben az esetben az ötödik postilla betűi nem lettek volna szinte olvashatatlaná kopva és torzulva. Míg a nyomtatáshoz igen, a betűöntéshez valószínűleg nem is értettek e prédikátor nyomdászok, az külön szakértelmet és anyagot igénylő foglalkozás volt, amelyet vándor betűöntők végeztek (pl. Bártfán 1589-ben,³³ de a 17. században is több helyen van megjelenésükről tudomásunk.).³⁴

A Detrekőre költözött nyomda kétségtelenül sokoldalúbb volt, a kiadványok tematikáját tekintve, mint a semptei. Ebben minden bizonnyal része volt Mantskovitnak, akit talán nem is annyira Bornemisza nyomdászlegényének, inkább társának kell ebben az időben elképzelnünk, jöllehet, nincs egyetlen olyan nyomtatvány sem, ahol kettőjük neve együtt fordulna elő. Ezt a társas viszonyt viszont kétségtelenné teszi az általuk használt nyomdai anyag azonossága. Valószínűleg Mantskovit volt az, aki utánajárt és szervezkedett a jövedelmezőbb kiadványok ügyében, mint pl. a naptárak, sőt, talán a nyomda vezetését is idővel átruházta rá Bornemisza, hiszen ő maga mint szuperintendens, egyházának ügyeivel, és nem utolsósorban műveinek megírásával, sajtó alá készítésével eléggé el lehetett foglalkozni. Elképzelhető, hogy Mantskovit fizetség fejében kapott lehetőséget a felszereléssel saját kiadványai előállítására.

A Foliopostilla megjelenése után hamarosan, még 1584-ben meghalt Bornemisza. Pedig még nagyszabású tervei voltak: nem tudjuk, hogy ezekből kézirat formájában vajon elkészült-e valami? Már 1579-ben is foglalkoztatta a Carion-féle³⁵ világtörténet kiadásának terve és a Jelenések Könyvének magyarázata. Egy egykötetes kis postillát is tervezett (ez lett azután, mire megvalósult, a hatalmas Foliopostilla), és a teljes magyar Bibliának kinyomtatását.³⁶

Még 1584-ben, a Foliopostilla előszavában is írta, hogy tervezi katekizmusának³⁷ megjobbított kiadását, a szentekről való tanúságokról egy vallásos mű, és a Biblia egy kötetben, magyarázatokkal való kiadását – "kire régtől fogva unszoltattam egy néhány fő emberektől".

Bornemisza 1584-ben bekövetkezett halála után készült el a Vigaszoló könyvecske második kiadása,³⁸ amelyet Mantskovit Detrekőről datálva, Balassa Istvánnak mint zsengéjét ajánlotta. Minthogy ez nem első önálló kiadványa – már 1580-ban is volt saját kiadványa – csak arra gondolhatunk, hogy az összeszerkesztés az ő műve. 1585-ben azonban már elhagyta Detrekőt, és Galgócon találjuk, ahol tovább folytatta nyomtatótevékenységét Bornemisza hátrahagyott készletével.

A Galgócra költözés okát Gulyás Pál abban látta, hogy Thurzó Elek gróf a vár közelében protestáns iskolát alapított, s a nyomdász azt remélte, hogy itt könyvek nyomtatásával és árusításával fenntarthatja magát.³⁹ Azt tudjuk, hogy a nyomdának korábban a szó szoros értelmében menedéket adó Detrekő várából már Bornemisza leköltöztette a nyomdát, hiszen a Foliopostilla kinyomtatását

már a szomszédos Rárbókból datálta. Rárbókon Bornemiszának birtoka volt, saját majorsága, háza, de ez Bornemisza halálával a továbbiakban nem maradhatott Mantskovit és a tulajdonába került nyomda otthona. Valószínűnek tartjuk, hogy ezért kellett Detrekőt, ill. Rárbókot elhagynia. Más helyet kellett keresni a nyomdának. Galgóc, mint már említettük, a Salm és Thurzó grófok egyik birtokközpontja volt, ahol korábban Bornemisza is mint lelkész működött, korábbi pártfogói oltalmában. Valószínűleg az ekkor már üresen álló galgóci ferences kolostorban helyezték el Mantskovitot, nyomdászlegényeit és szerszámaikat.

Nem tudjuk, hogyan tett szert Bornemisza nyomdájára, bár ha feltételezzük, hogy az utolsó, detrekői években egyfajta társas viszony volt kettőjük között, akkor ez a tény természetes is. Gulyás Pál szerint Mantskovitot mint "szegény mesterlegényt" kell elképzelnünk a Bornemisza halála utáni időkben, de valószínűleg nem ez volt a helyzet. Bizonyos jogot természetesen az özvegy is formált a nyomdára, de együttműködésük, ill. osztozásuk szemlátomást békés volt. Korábban feltételezték, hogy Mantskovit Galgócon a Bornemisza nyomda egy részének volt birtokában,⁴⁰ és csak akkor jutott hozzá az egészhez, amikor azt a Biblia kinyomtatására készülve, mecénás főurak megvették számára. Valójában erre semmi bizonyíték nincs. Minden bizonnyal Galgócon is az egész nyomda birtokában volt: a sajtó bizonyára ott volt, az pedig, hogy a Detrekőről ismert nyomdai felszerelés – főleg a betűk – csak részben tűntek fel Galgócon, mással magyarázható.

A Foliopostilla befejezése után ismét új gyarapodás figyelhető meg a készletben. A kisebb fokozatú betűk ugyanis különösen elkoptak. Mantskovit – vagy még Bornemisza – valószínűleg kisebb munkák kinyomtatására is gondolva, eddig a készletből hiányzó, kis fokozatú betűket is beszerezett, ezek mutatkoznak azokon a kisalakú, nyolcad-, vagy tizenkettedrét nyomtatványokon, amelyek Galgócon kerültek ki Mantskovit műhelyéből. Ettől függetlenül, bizonyos Bornemiszától ismert betűk és díszek – a későbbi nyomtatványok tanúsága szerint – azért továbbra is megvoltak, csak éppen nem volt mód alkalmazásukra a kisformátumú köteteknél. Érdekes, hogy míg 1585-ből több Mantskovit nyomtatványról is tudomásunk van,⁴¹ semmi sem maradt fenn az 1586–1587-es évek terméséből, – ha volt egyáltalán. Valószínűleg 1585-ben jelent meg az a latin–szlovák nyelvű katekizmus is,⁴² amelynek létezéséről csak egy 19. század eleji adatból tudunk.

Valószínűleg még 1588-ban, de legkésőbb 1589. év elején költözött át Mantskovit nyomdájával együtt Vizsolyba. Feltételezték,⁴³ hogy azért kényszerült átköltözni, mert Galgóchoz fűzött reményei nem váltak valóra. Valószínűleg nem erről volt szó, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

Mindazok, akik eddig a galgóci nyomtatványokat a vizsolyiakkal összevetették,⁴⁴ szembetűnő különbséget láttak a két műhely nyomdai anyagában, és ezért az új betűk beszerzését és használatát Vizsolyhoz kötötték, hiszen ezek az új betűk és díszek tudomásuk szerint először a Vizsolyi Bibliában⁴⁵ voltak láthatók.

Az a kis könyvecske, amelyet Mantskovit 1588-ban, utolsó galgóci évében, galgóci impresszummal bocsátott ki,⁴⁶ – Mader, V.: *Libellus exercitiorum*-a – új megvilágításba helyezi mindazt, amit a Vizsolyi Biblia kinyomtatásának előkészületeiről eddig tudtunk. Sem Gulyás Pál, sem Fitz József nem ismerhette még, 1963-ban fedezte fel Borsa Gedeon az egyetlen ismert, bécsi példányát.⁴⁷ Ez a kis kötet felszerelésében már nagyon közel áll az 1590-ben megjelenő Vizsolyi Bibliához. Lehetetlen nem látni az azonosságokat; ezek azonban új kérdést vetnek fel: miként lehetséges, hogy már Galgócon, Göncről (és Vizsolytól) olyan nagy földrajzi távolságra szinte készen állott minden a nagy munkához?

Ez a nyomdai szempontból mindeddig részletesen nem elemzett galgóci nyomtatvány, Mader latin versgyűjteménye, azt bizonyítja, hogy 1588-ra Galgócon szinte minden új dísz és új betű megvolt, amelyeket utóbb Vizsolyban használt a nyomdász. A Mantskovit galgóci munkásságában mutatkozó 1586–1587 közötti szünet is – figyelembe véve ezeket az 1588-ra bekövetkezett nyomdai változásokat – valószínűleg azzal magyarázható, hogy már előkészületek történtek a kinyomtatandó Bibliához, amelyben Mantskovit tevékenyen részt vett. Ha ugyanis, amint feltételezhető, az egész bibliafordítási vállalkozás valamikor az 1570-es évek második felében elkezdődött,⁴⁸ akkor a kinyomtatás előkészítését is már jóval 1589 előtt meg kellett kezdeni. A nyomdai előkészületek legnagyobb részét tehát még Galgócon megtették. Ezek a beszerzések nem lehettek véletlenek, és felvetik annak eshetőségét, hogy a Biblia nyomtatási helyeként – amíg megfelelőbb hely nem kínálkozott – Galgóc is számításba jött.

Gulyás Pál⁴⁹ úgy vélte, hogy Mantskovit az előkészületek miatt talán már 1587 végén Vizsolyban volt. Az említett, 1588-ban Galgócon megjelent mű ezt megcáfolja. E kötet nyomán tehát két megállapítást tehetünk: egyrészt, hogy a Biblia kinyomtatása ügyében Mantskovitot már jóval 1588 előtt megkeresték Galgócon, másrészt, hogy a nyomdai előkészületek jórészenek, így a betűöntésnek is ott kellett történnie, illetve, ami külföldi beszerzés volt, az is Galgócra érkezett. A mű egyetlen, fennmaradt, bécsi példányában az első kötéstábla belsejében a szerző kéziratos dedikálása is ránk maradt, ezt 1588. június 14-én írta. Ezek alapján Mader munkája 1588 első felében készült, és valószínűleg Mantskovit utolsó galgóci nyomtatványa.⁵⁰

Ugyanakkor meg kell említeni azt a körülményt is, hogy a Biblia kiadói David Guttesell bártfai műhelyét is alkalmasnak találhatták a Biblia kinyomtatására. Valóban, ha a földrajzi távolságot nézzük, Bártfa sokkal közelebb esett Károlyi lakóhelyéhez, Gönc-höz, mint bármely más, korabeli nyomda. Ugyanakkor, éppen a Vizsolyi Biblia kinyomtatásának évében, 1589-ben egy Salomon Sulzer nevű, német származású betűöntő dolgozott Guttesell házában, aki számára teljes betűöntő felszerelést és egyéb eszközöket készített, és újraöntötte betűit. Ugyanez a betűöntő, – aki Guttesellnél a munkát 1589. novemberében fejezte be – 1590 folyamán Debrecenben dolgozott,⁵¹ itt Csáktornyai János, az új faktor munkabá-állása idején frissítette fel a meglehetősen régi, elhasznált debreceni tipográfiát.

1589 előtt nincs ugyan tudomásunk arról, hogy Sultzer Magyarországon működött volna, de meg kell említeni annak lehetőségét, hogy a készülő Biblia számára talán az ő közvetítésével szereztek be – külföldről – matricákat, vagy, ha a matricák beszerzésében nem is volt szerepe, talán őt bízták meg a nagy mennyiségű ólombetű öntésével.

Károly Gy. Hugó⁵² és Iványi Béla⁵³ nyomán ugyan téves adatokra hivatkozva került be a szakirodalomba, hogy a nyomda új felszerelését Németországból hozatták, de azt nem lehet kizárni, hogy a matricák és esetleg a díszek forrása ténylegesen Németország volt. A félreértést az is okozhatta, hogy talán Sulzerre gondolva, ma már nem ismert források németországi betűöntő közreműködéséről írhattak. Sultzer közreműködését egyébként Fitz József tényként fogadta el, amikor egyhelyütt – sajnos, a forrás megjelölése nélkül – azt állította, hogy a Vizsolyi Biblia számára ugyanaz a Sultzer öntötte a betűket, mint Bártfán Gutgesell számára.⁵⁴

Ez a betűöntő egyébként ugyanakkor a Scharffenberg nyomdász-családnak boroszlói műhelyében dolgozott az 1580-as években, (sőt, szerszámai egy részét még 1590-ben is Boroszlóban tartotta) – ahol Gutgesellnek szoros üzleti kapcsolatai voltak, még azokból az évekből, amikor könyvkereskedéssel és kiadással foglalkozott, bártfai műhelyének megalapítása előtt. Severinus Sculteti: Hypomnima c. művében olvasható, hogy Thuri Mátyás tárgyalta Gutgesellel a Biblia kinyomtatása ügyében. Ez még 1588 előtt, a Mantskovittal való megállapodás előtt lehetett.⁵⁵ Gutgesell nem vállalta ugyan a Biblia kinyomtatását, de közvetítő szerepet játszhatott a boroszlói betűöntő és Mantskovit között. Gulyás Pál⁵⁶ és Iványi Béla⁵⁷ szerint valószínűleg Gutgesell lutheránus valláshoz való hithűsége miatt, és saját vállalkozásának biztonsága érdekében nem vállalkozott a Biblia kinyomtatására.

Biztosra vehető tehát, hogy a Biblia kiadóinak ösztönzésére – és a mecénás protestáns főurak anyagi támogatása révén – Mantskovit ilyen szándékkal frissítette fel tipográfiáját. Valójában tehát arról lehetett szó, hogy – miután az előkészületek nagy része már Galgócon megtörtént és Mantskovit felszerelése alkalmassá vált a nagy mű kinyomtatására – amikor megfelelőbb hely kínálkozott, műhelyét áthelyezte a Gönc-höz közelebb (és Béctől távolabb) Vizsolyba. Vizsoly több szempontból megfelelőbb volt, és itt a nyomda számára a helység földbirtokosa házat is rendelkezésre bocsátott. Ez pedig valószínűleg a Rákócziak és Mágocsyak kastélyához tartozó, valamelyik melléképület lehetett.⁵⁸ A Göncön lakó Károlyi Gáspár bizonyára örömmel fogadta Bornemisza egykori társát, s az ország protestáns főurai közül jelentkező mecénások útján vásárolhattak új díszeket, betűket, nyomtatópapirost.

A Biblia⁵⁹ kinyomtatásához a kolofon szerint 1589. február elsején kezdtek hozzá. Szedése kéthasábos, betűje jól olvasható, modern antikva. A három részből álló folio kötet nyomtatása közel másfél esztendő telt igénybe. Az utolsó rész kolofonja szerint 1590. július 20-án fejezték be. A nyomtatást minden bi-

zonnyal próbálkozások előzték meg, ezek egyike lehetett az a töredék is,⁶⁰ amely a Vizsolyi Biblia betűivel, de más szedéstükörrel és beosztással készült. A végleges kiadásban azután ezt megváltoztatták.

A nyomtató a szöveg korrektségére is törekedett, de ez nem mindig sikerült neki. Az első rész "Az Olvasónak" szóló soraiban hosszadalmasan mentegetőzik is a hibákért, s azt hozza fel mentségül, hogy ő, a nyomdász, egyfelől "idegen nemzet", másfelől meg az accentusok a kéziratban nem voltak megjegyezve. A Vizsolyi Biblia példányszámát 700–800 példányra szokás becsülni. Ez a 16. század legnagyobb nyomdai teljesítménye a maga 603 ívével, tehát a másfél év alatt készült Biblia előállításakor a nyomda teljesítményének évi átlaga mintegy négyszáz ív volt. Nyomtatásához – ilyen példányszámmal – feltehetően négy sajtóra volt szükség, amivel az összes hazai műhely közül messze kimagaslik.⁶¹ Az új beszerzések között tehát biztosan ott voltak az új sajtók is, minthogy Bornemiszának nem valószínű, hogy akár kettő is lett volna.

Kükedi József⁶² a Vizsolyi Biblia eltérő helyesírási és szedési sajátosságai alapján valószínűnek tartja, hogy általában négy szedő dolgozott párhuzamosan. Szerinte a munka felosztása úgy történhetett, hogy egyszerre kétoldalmi, vagyis oldalpárnyi nyomás készült el. A Vizsolyi Biblia 12 oldalas, 4, egymásba dugott, félbehajtott ívnyi füzetekből állt. Ahhoz, hogy négy szedő párhuzamosan dolgozva, 4×16 ezer = 64 ezer betűt, tehát 2 füzetet szedhessen meg egy nap alatt, és a nyomóprekeket folyamatosan elláthassák nyomóformával, szükséges volt még a "kéziratelőkészítő" munkája is, akinek létre a Vizsolyi Biblia nemrégiben előkezdett, nyomdai kézirat-töredéke szolgál bizonyítékkal.⁶³ Egy szedő egy nap kb. 6 oldal, vagyis fél füzet szedését végezhetette el az e korban szokásos 15–16 órás munkanap alatt.

Vizsolyban 1599-ig jelentek meg nyomtatványok, évente egy-két kisebb terjedelmű mű, leginkább alkalmi kiadványok. Úgy látszik, hogy a Biblia kedvéért ide telepített nyomda nem tudta tartósan fenntartani magát, a főúri támogatás csak a Bibliára vonatkozott. 1597 táján meghalt Mantskovit, bár műhelye ezután is adott ki nyomtatványokat. Még a Biblia nagyszabású munkája után is tapasztalható némi gyarapodás a műhely készletében.⁶⁴ A jelek ugyanakkor arra mutatnak, hogy még mindig a nyomda birtokában voltak a Bornemiszától – sőt, Huszár Gáltól – származó iniciálék és díszek, ezek egy részét alkalmazták is. A betűk közül csak néhány kiemelő betű követhető nyomon.

Mantskovitnak minden valószínűség szerint Jakob Klöss, a későbbi bártfai nyomdász volt a segédje, aki önálló nyomdáját 1597-ben alapította Bártfán. Erre az együttműködésre más bizonyíték nincs, mint bizonyos betűk és díszek Bártfán, Klössnél való továbbélése. A szakirodalom egységesen úgy tartotta, hogy Klöss 1597-ben nyomdáját a vizsolyi felszerelésből alapította meg, de eközben mintegy melléküzemként fenntartotta még egy darabig a vizsolyi műhelyt is.⁶⁵ Az erre felhozott bizonyítékok közül azonban egyik sem állja meg a helyét.

Ezzel szemben a nyomtatványok összehasonlítása azt mutatta, hogy Klöss 1597-ben saját, teljesen önálló készletével kezdte meg a nyomtatást, és a vizsolyi nyomda felszereléseinek birtokába csak 1608-ban jutott. Ezek ugyanis Bártfán 1608–1609-nél előbb nem jelentek meg. Másrészt a műhely utolsó éveiben Vizsolyban – a nyomtatványok tanúsága szerint – minden betűtípus és dísz, ami korábban megvolt, továbbra is megtalálható, legfeljebb ritkábban használták, mert kevés nyomtatvány került ki a sajtóból. Az azonban valószínű, hogy a vizsolyi feltelezett négy sajtóból Klösshöz jutott egy, vagy talán kettő is.⁶⁶

Érdekes, hogy Klöss annak ellenére Bártfán alapított műhelyt, hogy David Guttesell vezetésével már vagy húsz éve működött ott sajtó, és néhány évig még párhuzamosan is dolgoztak. Nem megalapozott az a vélemény sem, hogy Klöss a Guttesell felszerelését vette át,⁶⁷ minthogy a Guttesell nyomda jellegzetes, háromféle fokozatú antikva betűje a továbbiakban (a Guttesell nyomda megszűnte után) sehol sem tűnt fel. Újabb kutatások nyomán viszont arra lehet következtetni Bártfán; hogy Guttesell díszei más műhelyben tovább éltek.⁶⁸

Az viszont lehetséges, hogy Klöss valóban Mantskovit segédje volt, és az sem kizárt, hogy rokon kapcsolat is volt köztük. Mindenesetre Klöss közepesen felszerelt, négy szövegtípussal, nagyrészt új betűkkel rendelkező tipográfiával kezdett dolgozni, hogy mennyi öntött betűje volt, azt nem tudjuk.

Hajlamosak vagyunk a vizsolyi betű- és díszanyagnak bártfai feltűnését az 1607-es bártfai Biblia-kiadással kapcsolatba hozni.⁶⁹ 1607-ben Bártfán újból elkezték a Biblia nyomtatását, a Vizsolyi Biblia új kiadását. Ehhez lehetett szüksége Klössnek a vizsolyi felszerelésre, mert valószínűleg nem volt elegendő mennyiségű betűje. Mire azonban azt megszerezte, Szenci Molnár Albert kiadta Németországban a Bibliát.⁷⁰ Szenci Molnár Albert és társai már 1602 óta készültek a Biblia kiadására, s mielőtt a nyomtatáshoz hozzákezdtek, Szenci Miskolci Csulyak Istvántól és Asztalos Andrástól is érdeklődött,^{70a} hogy nem nyomtatják-e ki valahol Magyarországon újra a Bibliát. Egyik kiadója ugyanis az erről szóló hírek miatt visszalépett a megbízástól. Szenci csak akkor tudott nyomdászt szerezni Németországban, amikor meggyőző bizonyítékokat szerzett arról, hogy másutt nincs sajtó alatt a Biblia, de még így is jónak látott figyelmeztetni az előszóban mindenkit, hogy a várt hasznot "el ne fordítsák" nyomdászatól. Nyilván Klösshöz, a bártfai versenytárhoz szóltak elsősorban e szavak.

A Szenci érdeklődésére kapott válaszok közül valószínűleg nem Asztalos András híradása állja meg a helyét, aki szerint be is végezték a nyomtatást, hanem Miskolci Csulyak Istváné. Miskolci Csulyak arról számol be, hogy az elkezdett Biblia nyomtatását félbehagyták a nyomtatóval. A megkezdett Biblia – azóta nyoma veszett – töredékéről mindössze egy reprodukció áll rendelkezésünkre, ennek tanúsága szerint az kizárólag Jakob Klöss "induló" készletét tükrözi, a vizsolyi anyagból semmit sem. Tehát Klöss valószínűleg 1606–1607-ben belefogott a Biblia kinyomtatásába saját, rendelkezésre álló készletével, a nyomtatás folyamán azonban ez a betűanyag kevésnek bizonyult. Kézenfekvő volt, hogy megszerezze

Vizsolyból a készletet, ahonnan 1599 óta – tudásunk szerint – nem került ki nyomtatvány. Ezeket azonban a bártfai Biblia kinyomtatásához már nem használhatta fel, mert addigra félbehagyták vele a Biblia kinyomtatását, valószínűleg rontott szövege alapján. 1608-ban pedig megjelent Szenci Molnár Biblia-kiadása Hanauban, ezzel egy időre végképp levéve a napirendről az új magyarországi kiadás kérdését. A vizsolyi készlet darabjai azonban ettől kezdve (1608–1609-től) folyamatosan megtalálhatók Klöss egyéb nyomtatványain.

Hogy mi módon jutott Klöss birtokába a vizsolyi felszerelés, vételként, vagy örökségként, nem tudjuk. Ekkor sem jutott azonban a vizsolyi nyomda minden betűsorozata és díszé Bártfára. Jónéhányról kimutatható a vizsolyi eredet, de érdekes, hogy éppen a Vizsolyi Biblia szövegbetűi, amelyek még 1599-ben is megtalálhatók egy vizsolyi nyomtatványon és még jó állapotban voltak, nem tűntek fel utóbb sem Bártfán, sem máshol.

Meg kell említeni Jakob Klöss valószínű kolozsvári kapcsolatát. Korábban ezt tényként ismerték el a szakírók, néhány kétséges impresszumú nyomtatványra alapozva. Feltételezték ugyanis, hogy Klöss, miután segédkezett a Vizsolyi Biblia kinyomtatásában, Kolozsvárra, a Heltai-műhelybe távozott, és néhány évig, míg Mantskovit halála miatt vissza nem hívták, itt működött. Ezt a Klöss nyomdásznevét és a kolozsvári betűk együttes előfordulására alapozták.⁷¹ Ám erről, a szóban forgó nyomtatványról azóta bebizonyosodott, hogy azon a Klöss név csak másodlagos átvétel, a művet valójában Kolozsvárott nyomtatták.⁷²

Ennek ellenére bizonyítottnak látszik valamiféle kapcsolat Klöss, illetve Bártfa és Kolozsvár között, Jakob Klöss műhelyéből ugyanis 1598-ban kikerült Soós Kristóf egy műve,⁷³ amelynek lapjain helyenként együtt szerepelnek kolozsvári és bártfai betűk, amelyek egyébként egyetlen más bártfai nyomtatványon sem tűnnek fel. Hogy a nyomtatvány egy részét Kolozsvárott, másik részét Bártfán nyomták volna, nem lehetséges, mert egy lapon belül is – bekezdésként szinte – váltakoznak a kolozsvári és bártfai betűk.

A Klöss család 1665-ig folytatta nyomdász tevékenységét Bártfán, de a műhely azt követően is tovább élt, mint városi nyomda. Ifj. Jakob Klöss nyomtatványain 1645-ig fedezhetők fel a vizsolyi nyomda betűi, iniciáléi és díszei. Ez utóbbiak továbbra is Bártfán maradhettek, mert csaknem száz év múlva, a kassai jezsuiták nyomtatványain újból megjelentek, ugyanazokkal a jól felismerhető sérülésekkel. A kassai jezsuiták ugyanis 1715-ben megvásárolták a bártfai tanácstól a már egyébként is néhány éve Kassán lévő műhelyt 1000 aranyért.⁷⁴ E vásárlás hátterében talán nemcsak a jobb nyomdai anyag megszerzése állt, hanem az a szándék is, hogy a protestáns nyomdákat ily módon bekebelezve, lehetőleg megszüntessék. Jóllehet a nyomdának sokkal modernebb díszei is voltak, iniciáléik szintén, mégis néha-néha hozzányúltak ezekhez a régi darabokhoz.⁷⁵ Leghosszabb múltra az a sérült, "a" sorozathoz tartozó "A" iniciálé tekinthet vissza, amely Hu-

szár Gál 1558-as óvári készletéből származott át Bornemiszához, onnan Mantskoviton keresztül a Klöss családhoz, ill. a bártfai városi nyomdához, majd végső soron a kassai jezsuitákhoz.

A fentiekben kísérletet tettünk a Bornemisza–Mantskovit műhely 26 évi működésének, alapítása előzményeinek és utóéletének vázolására. Az itt leírt összefüggések jól nyomon követhetők a nyomdai felszerelés változásaiban – és megfordítva: a nyomdai anyagban tapasztalható összefüggések, változások alátámasztják a nyomda történetéről egyéb forrásból összegyűjtött adatokat.

II. A Bornemisza–Mantskovit nyomda felszerelésének eredete és leírása

Bornemisza Péter nyomdai felszerelésének eredetét kutatva, az irodalom eddig egységesen azon az állásponton volt, hogy Huszár Gál 1573 után Bornemisznak átadta felszerelésének egy részét.⁷⁶ Sőt, Dézsi Lajos úgy vélte, hogy Bornemisza talán Huszár Gál sajtóját vette meg és telepítette át Semptére.⁷⁷ Ez azonban könnyen megcáfолható, hiszen Huszár Gál 1574-ben is nyomtatott. Ján Čaplovič szerint Bornemisza csak kényszerűségből társult Huszár Gállal, de kezdetől önállóan, saját műhelyében kívánta postilláit kiadni.⁷⁸ Bornemisza sehol sem nyilatkozott arról, hogy miért hagyta abba Huszárral műve kinyomtatását. Az átadás részleteit továbbra sem ismerjük, amikor azonban Bornemisza nyomdafelszerelését rekonstruálni próbáljuk, egyúttal arra a feladatra is vállalkozunk, hogy megpróbáljuk kiszűrni azt a készletet, ami Huszár Gálnál (illetve fiánál Dávidnál) maradt, és részletesen leírni Bornemisza készletét, az új vásárlásokat, és tovább nyomozni esetleges továbbélését is.

Ha azt akarjuk megállapítani, hogy milyen készlet maradt Huszár Gál (és fia, Dávid) kezében, akkor az általuk 1574–1577 között, tehát Bornemisztól való elválásuk után a Huszár-féle műhely megszűnéséig fennmaradt nyomtatványok betűi, iniciáléi, díszai az irányadók. Ezek szerint a szövegbetű típusok közül Huszár kezében maradt négy típus,⁷⁹ ez a készlet azonban egyáltalán nem fedi a Huszár által Debrecenből 1562-ben elszállított készletet, amely, amint azt már Bánfi Szilvia is megállapította, két antikva szövegtípusból állt.⁸⁰

A szakirodalom egyelőre nem tud választ adni arra, hogy mi volt Huszár Gál nyomdájának sorsa azután, hogy 1562 májusában elhagyta Debrecent. Legközelebb ugyanis csak tíz év múlva találkozhatunk újra nyomtatványaival Komjátiban – a Bornemiszával való együttműködéstől kezdve – négy nyomtatvány esetében.⁸¹ Az mindenesetre megállapítható, hogy 1573-tól kezdve a fent felsorolt három új betűtípus⁸² megjelent Huszár nyomtatványain.⁸³ E betűtípusokon kívül új, korábban elő nem forduló, finomrajzú fejlecekkel is gyarapodott Huszár felszerelése,⁸⁴ amint azt 1574. évi énekeskönyvében⁸⁵ láthatjuk. Valószínűleg új beszerzés az a kissé jellegtelen, különböző méreteken váltakozó satírozott iniciálé-sorozat is, amelynek mindegyikéből csak néhány betűje volt Huszár Gálnak. Egy új záródísz is található 1577-ben Huszár Dávid egy nyomtatványán: egy arabeszk dísz.⁸⁶ Ennyiben rekonstruálható tehát az a készlet, amely minden kétséget kizáróan Huszáréké volt további komjáti, illetve pápai működésük idején.

Alapos elemzést igényel a részben Komjatin, részben Semptén nyomtatott kötet.⁸⁷ Huszár Gál szempontjából azért, mert a Komjatin nyomtatott részben még előfordul a Debrecenből elhozott másik szövegtípus, az A96, amely ettől kezdve nem található sem Huszár Gál, sem Bornemisza nyomtatványaiban. Bornemisza szempontjából pedig azért, mert ebben a kötetben egy-két kivételtől eltekintve már a teljes, továbbiakban is használt készlete tűnt fel.

Vizsgáljuk először a kötetet mint két – különböző műhelyben készült – egyiséget. A kötetben előforduló betűk:

Huszár Gál részében

A107

A96

A80

A292

Bornemisza Péter részében

20A292

14A114

2A156

3K80

Tehát a kétségkívül Huszár Gál által Komjatin nyomtatott részben nem teljesen az a készlet található, mint ami utóbb, 1574-ben birtokában volt. Sőt: valójában az egyetlen olyan típus, ami 1574-ben nyomtatvánnyal bizonyítottan is megvolt, a még Debrecenből hozott A80-as antikva. Az A107 típus⁸⁸ teljesen ismeretlen: sem előbb, sem utóbb többé nem találkozni vele. Pedig jellegzetes, félkövér alakú ékezetes betűi könnyen felismerhetővé teszik, mégsem találhatók egyetlen más 16. századi magyarországi nyomtatványban sem, de korabeli bécsi, magyar nyelvű nyomtatványok közt sem sikerült nyomára akadni. Bánfi Szilvia szerint eredete további kutatást igényel.⁸⁹

Az ún. Bornemisza részben található betűk mindegyike új, eddig Huszár Gál által sem használt típus. A betűk vonala éles, az egyenetlen összbenyomás inkább csak abból adódik, hogy az egyik szövegtípusként használt antikvából (2A156)⁹⁰ hiányozhattak eredetileg is az ékezetes betűk. A nyomdász maga alakított ki az ő és ű betűből, egyenként reszelve ő és ü betűket, ahány öntött ólombetű, annyifélére, illetve az ő-t frakturral is pótolta. A 3K80 kurzív típust⁹¹ marginálisként használja, a 20A292 kiemelő betűhöz⁹² hasonló korábban Huszár Gálnak is volt, de Debrecenben hagyta. A leggyakrabban használt szövegtípusa az 1A114.⁹³

Ha a Bornemisza-rész betűit összevetjük a Huszár Gál által 1574-től használt típusokkal, az alábbi párhuzamosságokat kapjuk – valójában több azonosságot találunk, mint Huszár saját, Debrecenből elhozott készletével. (A teljesség kedvéért azt is bemutatjuk, hogy mely típusokat használta Huszár Gál 1572–1573 folyamán, Bornemiszával való együttműködésük idején. A + jellel jelölt típusok csak Huszár Gál töredékeiben találhatók, a közösen nyomtatott Postillában nem.)

Huszár Gál Debrecenből hozta	Huszár Gál 1572–1573-ban Komjátiban használta	Bornemisza Péter 1573–1578-ig használta	Huszár Gál 1574-ben, Huszár Dávid 1577-ben használta
A80	A80	–	A80
A96	A96	–	–
–	A107	–	–
–	A114 ⁺	1A114	A114
–	–	2A156	A156
–	–	–	K116
–	A292	20A292	–
–	K100 ⁺	–	–
–	K83 ⁺	–	–
–	–	3K80	–

A betűkészletet vizsgálva tehát az a megállapítás, amelyet a szakirodalom a díszekre és iniciálékra vonatkozóan megalapozottan vall (hogy ti. Bornemisza átvette Huszár Gál korábban Óvárról és Debrecenből ismert díseit és iniciáléinak egy részét) nem érvényes a betűkészletre. Hiszen a Huszár által Debrecenből hozott két típus egyikét sem vette át Bornemisza.

Ezzel szemben, ami kettőjük betűkészletét illeti, nagyobb valószínűsége van egy közös megállapodáson alapuló beszerzésnek, amelynek forrását Bánfi Szilvia a bécsi Stainhofer műhelyben ismerte fel.⁹⁴ Huszár és Bornemisza valószínűleg közös nyomdai vállalkozást tervezve szereztek be azokat az új betűtípusokat, amelyek – Huszár Gál Debrecenből hozott két típusával együtt, – legteljesebben az 1572–1573 folyamán Komjátiban Huszár Gál által nyomtatott, de együttműködésük idejére eső négy nyomtatványban találhatók. Ezt a teljességet fenti táblázatunk második oszlopa jól érzékelteti. Ezt nevezhetjük az osztozkodás előtti készletnek. Ezekről az újonnan beszerzett betűtípusokról (és, mint majd látni fogjuk, díszekről) nem állíthatjuk, hogy korábban Huszár Gálé voltak, hiszen egy részük a közösen nyomtatott Postilla kötetben⁹⁵ jelent meg először – méghozzá nagyrészt annak Bornemisza által nyomtatott részében. E vásárlásoknak valószínűleg inkább Bornemisza volt a kezdeményezője. Szétválásukkor – aminek okát kereshetjük akár Bornemisza fiatalabb, dinamikusabb személyiségében, akár a földrajzi távolságban, a komjáti nyomdához való utazgatás nehézségében, ezt az újonnan összeállt készletet részben egy típuson belül is elosztották egymás között, részben igyekeztek két olyan nyomdafelszerelést különválasztani, amelyek mindegyike önállóan is munkaképes volt.

Hogyan rekonstruálhatók az újonnan – feltételezésünk szerint közösen beszerzett betűk,⁹⁶ és a szétválás utáni elosztásuk:

A114 – elosztották

A156 – elosztották

A292 – Bornemiszáé lett

K80 – Bornemiszáé lett

K116 – Huszáré lett

K83 – eltűnt

K100 – eltűnt

A107 – eltűnt

Ezután az általunk feltételezett osztozás, megállapodás után Huszár Gálnak saját, korábbi betűi közül csak az A80 maradt tulajdonában. Lehet, hogy megmaradt az A96 szövegtípus is, de többé nem használta (ugyanaz vonatkozik az A107, K81, K96 típusra is.). Az újonnan beszerzett A114 és A156 típus tehát közös. Erről a két típusról biztosan megállapítható, hogy a Postilla első kötetének kinyomtatása (1573) után megosztozott rajta Huszár és Bornemisza. Hogy Huszárnak viszonylag kevés jutott ebből az anyagból, azt az is bizonyítja, hogy Huszár Dávid nyolcadrés alakú katekizmusának⁹⁷ kinyomtatásakor már az ívek első levelén is a "g" betűket rendszeresen a méretben megfelelő K116 "g"-jével kellett pótolni. Érdekesen, egymástól eltérően oldotta meg a két nyomdász az A156 típusban a ß betű pótlását (Huszár Gál frakturral, Bornemisza íz betűvel). Valószínűleg még együttesen oldották meg az A114 típusban az ō és ű betű pótlását, míg az A156-ban váltakozva, hol fraktur o-vel, hol ô-ból reszelt pontokkal alakították ki ö betűt, ü betűt pedig csak reszeléssel. Bánfi Szilvia, aki kimutatta az A114 és A156 típus bécsi eredetét, megállapította, hogy már Stainhofer műhelyében az A156 típus a méretben ezzel megfelelő fraktur sorozat ō-jével volt keverve. Azt is megállapította, hogy Bornemisza Stainhofer gyakorlatát követte az íz ill. ű jelöléssel.⁹⁸

Huszár A107 szövegtípusánál nem sikerült a Stainhofertól való származást bizonyítani. Ezzel szemben Bornemisza 3K80 típusa ugyancsak a bécsi Stainhofer ill. utódja Apfel műhelyében fedezhető fel. 1574-ben ugyanez a típus, csak élesebb betűkkel látható a Stainhofer nyomda egyik kiadványán, majd ezután folyamatosan az 1580-as években. Ebből arra következtethetünk, hogy Bornemiszáék megkapták (megvették) a kopott, Stainhofertól kiselejtezett ólombetűket, míg Stainhoferék a matricáikkal új ólombetűket öntöttek maguknak. Ezt bizonyítja, hogy a kurzív szövegben az ō és ű betűket ugyanolyan frakturral pótolták Stainhoferék, mint Bornemisza.⁹⁹ Ezt a kurzívot hozzátehetjük a Bánfi Szilvia nyomán Stainhofertól eredeztetett alábbi szövegtípusokhoz:

A292

A156 – és ennek fraktur pótlása

A114

K116

K80 – és ennek fraktúr pótlása.

Mi volt Huszár és Bornemisza betűkészletének rokonságával kapcsolatban az eddigi álláspont? Aki a felszerelés azonosságait kutatta, az mindig csak a közösen nyomtatott Postilla kötetből indult ki. Már Szabó Károly¹⁰⁰ is észrevette a Postillák első kötetének felénél (az Nnn ívnél) a váltást, de Gulyás Pál hozzátette,¹⁰¹ hogy természetesen a címlap és az október 1-ről keltezett latin és magyar ajánlást tartalmazó három első ív is Semptén kellett, hogy készüljön. Gulyás Pál és Fitz József is lényegében csak méretbeli különbségeket észlelt a kötet két részének típusai között, amúgy hasonlóknak találta. (Pedig valójában egyik itt szereplő típusról sem lehet elmondani, hogy csak méretben különböznék a Bornemisza-részben előforduló betűktől, hiszen egyetlen azonos sincs.) Fitz József feltételezte, hogy Huszár Gálnak matricái és öntőkészüléke is volt, valószínűnek tartotta, hogy Bornemisza átöntötte az eredetileg Huszártól származó betűket.¹⁰²

Gulyás Pál azt állapította meg, hogy amikor Huszár Gál Komjátiban ismét elkezdte nyomtatatói működését, ugyanazzal a betűkészlettel dolgozott, mint amelyet Óvárott, majd Debrecenben is használt. Éppen ezért szerinte csak hasonló lehet, de nem azonos a távozása után Debrecenben visszamaradt készlet, hisz Huszár Komjátiban is ugyanazt használta. Azt pedig, hogy Huszár eredeti felszerelésének egy része 1573 óta ismét birtokában volt, a Bornemisza nyomtatványok iniciáléi és fametszetei kétségbevonhatatlanul bizonyítják.¹⁰³ Schulek Tibor figyelte arra, hogy a Bornemisza által használt betűk újak (szemben a Huszártól átvett díszekkel és kezdőbetűkkel), és – Gulyás Pálhoz hasonlóan, a krakkói Wirzbieth nyomdát tartotta a legvalószínűbb forrásnak.¹⁰⁴

Bornemisza díszekre és iniciáléira vonatkozóan a szakirodalom annyiban egyetemes állásponton volt, hogy már a kérdést először vizsgálók is felismerték Huszár Gál záródíszait és iniciáléit Bornemisza további nyomtatványaiban. A témával foglalkozók egyöntetűen felismerték azt is, hogy a sárvárujszigeti nyomdából származó ún. Adám-Éva lécs¹⁰⁵ Huszár Gáltól került át Bornemisza tulajdonába. Az ugyancsak sárvárujszigeti eredetű O és R iniciálék esetében,¹⁰⁶ amelyek Bornemisza nyomtatványain megtalálhatók, Huszár Gál közvetítő szerepe a legutóbbi időkig nem volt bizonyítható, csak feltételezni lehetett. Amióta azonban előkerült a Huszár Gál által Magyaróváron megkezdett, Kassán folytatott, Debrecenben befejezett Énekeskönyve,¹⁰⁷ abban megtalálható a sárvárujszigeti eredetű O iniciálé.¹⁰⁸

Nem tudni, mi módon kerültek ezek az iniciálék és ez a dísz Huszár Gál tulajdonába, de minden bizonnyal már Óváron megvoltak. A sárvárujszigeti nyomda tevékenysége 1541 után nem ismeretes (Soltész Zoltánné korábban még feltételezte, hogy a sárvárujszigeti nyomda R és O iniciáléja talán közvetlenül került Bornemiszához, mivel ezek Huszár Gál addig ismert nyomtatványaiban nem voltak megtalálhatók.).¹⁰⁹ Ez tehát az a dísz-csoport – a sárvárujszigeti eredetű dísz és iniciálék csoportja – amely a leghosszabb múltra tekinthet vissza.

Bornemiszának csak két olyan dísz van, amely Huszár Gál saját (Debrecenben) használt készletéből való.¹¹⁰ Ezek Bornemiszánál először (és utoljára) 1574-

ben tűntek fel. Bornemisza tulajdonába került az a már Óváron 1558-ban meglévő és Huszár Gál által folyamatosan használt iniciálésorozat,¹¹¹ amely a Postillák közösen nyomtatott első kötetét díszíti. A Komjátiban megkezdett részben is megtaláljuk, és a Semptén nyomtatott részben is; a továbbiakban Bornemiszáé lett. Valószínűleg éppen ezért jutott Bornemisza birtokába, mert a Komjátin nyomtatott részben már nagy számban előfordultak darabjai, és hogy ily módon a kötet díszítése egységes maradjon. A kisebb műhelyek korabeli gyakorlata szerint minden betűből csak egy volt, és esetünkben ez az egyetlen sorozat is meg lehetőszen heterogén. Méretben azonos betűket tartalmaz ugyan, de rajzuk csak hasonló.

Tizenkét olyan díszet vehetünk számba, amelyek valószínűleg a közös vállalkozás alkalmából újonnan beszerezett darabok¹¹² (ezek közül nyolc a kötet Komjátiban nyomtatott részében is előfordul).¹¹³ Ezek forrása valószínűleg szintén Bécs lehetett. A közösen nyomtatott Postilla díszeiről már Soltész Zoltánné megállapította, hogy azokat valószínűleg Bornemisza vásárolta, és később Semptén használta őket. Csupán egyik szalagfonatos dísz maradt Huszár Gál birtokában.¹¹⁴

Van azonban az 1573-as, közösen nyomtatott Postillában, még pontosabban annak Huszár Gál által Komjátiban nyomtatott részében a díszeknek egy olyan csoportja, amelyek a továbbiakban sem Bornemiszáé, sem Huszár Gálnál illetve fiánál nem tűntek fel mai ismereteink szerint, és amelyeket – bár stílusuk a többi, újonnan beszerezett és Semptére került díszhez hasonló, – mégsem nevezhetünk Bornemisza díszének.¹¹⁵ Ide kívánczik az az A107 szövegtípus is, amelyre ugyanez vonatkozik.

Bornemiszanak a Huszár Gáltól kapott 30x30 mm-es virágdíszes iniciálésorozatán kívül három különböző méretű, sematikus virágdíszítésű dísz-betűsorozata volt Semptén, mindkettő hiányos és erősen használt már kezdetben is.¹¹⁶

Mindezek alapján felvázolható Bornemisza Péter semptei nyomdájának készlete, ahogyan az az 1573–, 1578/1579 közötti nyomtatványából rekonstruálható:

Betűk: 4 szövegtípus (1A114, 2A156, 3K80, 8K82)

Iniciálék: 4 sorozat: "a", "c", "d", "g" és 2 egyedi betű: "e" "f" sorozathoz tartozó.

Díszek: 15 db (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIV, XVI, XVII.)

Nyomdai cifra: 1 db, az "A" jelű.

A felszerelésben a semptei évek alatt mindössze annyi változás történt, hogy a 3K80 kurzív típus mellett 1578-ban feltűnt egy hasonló méretű, de semmivel sem jobb állapotban lévő másik kurzív típus, és Bornemisza a továbbiakban a hasonló méretű betűket tartalmazó két sorozatot, különösen a verzálisokat vegyítette egymással.¹¹⁷

Érdekes, hogy a közösen nyomtatott Postillában egyetlen korábban Huszár Gáltól ismert dísz sem fordult elő, csak az új beszerzés díszai. Tulajdonképpen csak 1574-ben és 1575-ben tűntek fel Bornemisznál azok a díszek, amelyeket korábról mint Huszár Gál darabjait ismertünk. Ekkor jelent meg a két Sylvestertől származó iniciálé¹¹⁸ és a dísz is.¹¹⁹ Nyitott kérdés, hogy miért adta át Huszár Gál ezeket a Sylvestertől származó darabokat Bornemisznak – hiszen, el-
lentétben az ugyancsak átadott saját iniciálé-sorozatával – ezek nem fordultak elő a közösen nyomtatott kötetben, tehát nem az egységes díszítés szándékáról volt szó. Feltételezhető, hogy nagy becsben tartották ezt a néhány darabot. Az is tény, hogy az átadott sárvárujszigeti iniciálék és dísz jobban illettek a Bornemisza nyomda új, de mégis elég darabos díszítései közé, mint a könnyű, finom rajzú fejlécekkel ellátott Huszár Gál Énekeskönyvbe. Ez utóbbi fejlécek bizonyára klisék voltak, szemben a Bornemisza egyedinek látszó, fadúrcra metszett, meglehetősen sérülékeny darabjaival.

A fent leírt semptei nyomdafelszerelést Bornemisza 1573 és 1578/1579 között használta, több, mint 1200 ív kinyomtatására. A legutolsó, még teljesen ezzel a készlettel nyomtatott műve a Postillák negyedik kötete volt.¹²⁰

Detrekő

A nyomdai készletben nagyméretű változás állt be a nyomda kényszerű Detrekőre költözésével egyidőben. A Postilla ötödik kötete¹²¹ ekkor már – Semptén – nyomdában volt, de valahogy sikerült ezt is Detrekőre menekíteni, mert Bornemisza az előszót már innen írta.

Már Fitz Józsefnek is feltűnt, hogy ebben a nyomtatványban az előszó betűi különböznek a könyv törzsétől, de ezt a tényt úgy magyarázta, hogy Bornemisza távollétében (Detrekőre költözése után hamarosan Bécsbe ment), legényei matrikáiból a kopott betűkészletet megújították, s az előszót, valamint az utószót az újjáöntött betűkkel tisztán kinyomtatták.¹²²

Csakhogy a különbség nemcsak a betűk kopottságában vagy a nyomtatás tisztaságában van, hanem az elő- és utószó teljesen más típusokkal készült. Erről egyébként maga Bornemisza is írt a fenti előszóban: "De nagy fogyatkozásunk is lött, kiváltképpen ez utolsó részbe, mert az nyomtató bötük szinte el kezdtek volt kopni, és későn hozának uj bötüköt, kikkel rövidebb prédikációkat is akar-nánk nyomtatni az Ur Isten kegyelmes segettségéből."¹²³ Hajlamosak vagyunk éppen ez idő tájt történt bécsi utazását is az új betűk beszerzésével kapcsolatba hozni.

Abban ugyanis Gulyás Pál¹²⁴ és Fitz József¹²⁵ is megegyezett, hogy Bornemisza új típusai Bécsből származtak (a további detrekői nyomtatványok esetében ugyanis már Fitz József is felfigyelt az új típusokra). Valószínűnek tartotta, hogy ezt az új típust már az ún. Foliopostilla nyomtatása számára¹²⁶ szerezte be, bár

megállapítható, hogy Bornemisza már 1579-től kezdve használta. Nemcsak a Postillák ötödik kötete, hanem az Ördögi Kísértetek¹²⁷ önállóan megjelent változata is tartalmazta ezeknek az új betűknek egy részét.

A Detrekón használt betűk különbözőségére, modernségére Nemeskürty István is felfigyelt, a Folio-postilláról írva elismerően írt annak tipográfiai megformálásáról – amely egyébként a Vizsolyi Bibliát megelőzően a legnagyobb magyarországi nyomdászati teljesítmény.

A Detrekón megjelenő hat új típus közül négy szövegtípus és kettő kiemelő, ez utóbbiak közül az egyikhez (9A) kurrens szövegbetű is tartozott.¹²⁸ Az iniciálék terén nem történt gyarapodás a detrekői évek alatt, az új betűk beszerzésével egyidőben csak néhány új dísszel szaporodott a felszerelés: a horgonyos nyomdászjelvényvel,¹²⁹ amely azonban nem azonos a Huszár Gáléval, az ugyan-csak nyomdászjelvényként is használatos Agnus Dei metszettel,¹³⁰ és azokkal a naptárképekkel, amelyekből ma már a tizenkettő helyett csak tizenegy ismert.¹³¹ Stílusa alapján a XIII. dísz¹³² valószínűleg már Semptén is a nyomdafelszereléshez tartozott, hiszen nagyon hasonló a semptei díszek közül az I. és V. záródíszhez, mégis csak Detrekón tűnt fel: 1581-től kezdve regisztrálható. A detrekői évek alatt egyébként ugyanazok az iniciálék és díszek fordultak elő továbbra is, mint Semptén, bár a nyomtatványok külseje igényesebben megformált, tipográfiai elrendezésük szebb.

Kérdés, hogy a nyomdakészletben 1579–1580-ban beállott változás nem Mantskovit Bálint megjelenésével van-e összefüggésben? Mantskovit Bornemiszával való együttműködésének kezdetét Fitz József 1577-re tette, szerinte ekkor találhatott alkalmazást Bornemiszánál, Semptén.¹³³ Valójában nincs olyan kiadvány, amely Bornemisza és Mantskovit nevét együtt említene impresszumában. Bizonyíték mégis van arra, hogy már Semptén is együtt dolgoztak, ez pedig éppen Mantskovit egyik előszavában található,¹³⁴ amelyben Bornemiszát mint gazdáját nevezi meg, akit patrónusa már Semptén is támogatott.

Gulyás Pál véleménye szerint bizonytalan, hogy Mantskovit vezette-e kezdetől fogva Bornemisza nyomdáját, vagy csak később állt szolgálatába. Lehetségesnek tartotta, hogy már 1573-ban Magyarországra került.¹³⁵ Valószínűbb hogy, mint Fitz József¹³⁶ is gondolta, csak az utolsó semptei évek alatt kerültek kapcsolatba. Hajlamosak vagyunk a Detrekón megjelenő felszerelésbeli gyarapodást Mantskovit jelenlétével összefüggésbe hozni. Személyében Bornemisza a jelek szerint hozzáértő nyomdászra tett szert, akinek némi üzleti érzéke és ilyen jellegű kapcsolatai is voltak. Ebből nem következtethetünk arra, hogy az új gyarapodás lengyel eredetű volt, mint, feltehetően maga a nyomdász, hiszen Mantskovitnak bécsi bibliopolákkal – és nyilván nyomdászokkal is – volt kapcsolata, akárcsak a szintén lengyel Hoffhalternek.

Az új típusok 1579-ben jelentek meg először, Mantskovit első önálló nyomtatványa pedig, amelyeket nevének latinos Farinola alakjával jelzett, 1580-ban hagyta el a sajtót.¹³⁷ Helyesen állapította meg Nemeskürty István, hogy Farinola

e nyomtatványának betűi, nyomdai kivitele is a Foliopostillára emlékeztet.¹³⁸ Éppen Kyrmezernek ez a Mantskovit által nyomtatott műve az első, amelyben túl-nyomórészt a detrekői új betűk szerepeltek. Ha ugyanezek a betűk nem jelentek volna meg 1579-ben a Postillák ötödik részének és az Ördögi Kísértetek¹³⁹ előszavában is, azt hihettük volna, hogy új, eddig ismeretlen nyomda termékével állunk szemben, annyira elűt a Bornemisza sajtója alól eddig kikerült művek tipográfiai kiállításától. Egyetlen, régi készletből származó típus van rajta képviselve: a mű címlapján néhány sort a Bornemisza Sempptéről ismert 8K82 típusával szedtek. Szerepel még a kötetben a sárvárujszigeti eredetű O iniciálé is, kissé átalakítva, Q betűként.¹⁴⁰

Ezt a Detrekőn használatban lévő betűkészletet (amely hét új és három régi betűsorozatból állt)¹⁴¹ a detrekői műhely 1579 és 1584 között használta. Érdekesebb, hogy 1584 után ennek a felszerelésnek csak egyetlen szövegtípusa fordul elő (a 6K91, az is csak egyetlen alkalommal, Galgócon 1585-ben). Holott annak 4A113 típusa még 1584-ben is igen jó állapotban volt. A 6K91 típus mellett a két kiemelő sorozat, a 9A és 10A¹⁴² továbbra is használatban maradt. Nem tudni, mi lett a viszonylag jó karban lévő betűkkel? Az igaz, hogy a 6K91 kurzívnak méretbeli antikva párja (5A91) már 1584-ben, a Foliopostilla vége felé igen elhasznált volt, ezért lehet, hogy az antikva megfelelő nélkül a kurzívet sem tartották érdemesnek további megőrzésre. Már 1584-ben is csak a Foliopostillában láthatók ezek a mindössze öt éve használatban lévő típusok.

Mert az 1584-ben, és még feltehetően Detrekőn kiadott két másik nyomtatványban ismét teljesen új betűk találhatók.¹⁴³ A szóban forgó két kötet már külsőjeében sem hasonlított egyetlen eddigi Bornemisza nyomtatványra sem, impresszumában is – Kyrmezer: Actá-jához hasonlóan – Mantskovit szerepel. A kötetek 12° alakúak és minden egyes lapjuk körzetekkel keretezett. Bár e két kis kötet feltehetően még Detrekőn készült – az egyiken rajta is van, mint nyomtatási hely, mégis e típusok a továbbiakban a műhely galgóci korszakára lesznek jellemzőek.

Galgóc

A nyomdai felszerelésben bekövetkezett változás és a Galgócra költözés Bornemisza halálával történhetett egyidőben. 1584-ben halt meg, és a műhelyt Mantskovit Bálint vezette tovább. Amikor a műhely galgóci korszaka elkezdődött, a felszerelésben ismét szinte nyomát sem látjuk az eredeti, semptei anyagnak. Mint korábban Detrekőn, itt is, eleinte szinte a műhely folyamatosságát is kétségbevonhatnánk, ha az utolsó galgóci nyomtatványon nem tűnnének fel a régi díszekből és iniciálékból egyes darabok, majd még több a következő állomás-helyen, Vizsolyban.

Hogy a galgóci nyomtatványok külseje annyira más, annak okát eddig abban látták, hogy Mantskovit Galgócon talán nem volt még a teljes régi Bornemisza-

féle felszerelés birtokában. Szerintünk ennek más oka lehetett. Hogy az eredeti készlethez tartozó iniciálékból és díszekből Galgócon eleinte semmit sem használt fel, nem állja meg a helyét, mert a sárvárújszigeti eredetű R iniciálé¹⁴⁴ már 1585-ben felfedezhető.¹⁴⁵ Hogy a régi anyagból ilyen keveset használt fel a nyomdász, annak oka valószínűleg az volt, hogy a kisalakú könyvekben ezeknek a negyedrét – sőt folio – könyvekhez méretezett díszeknek nem lehetett helye. Galgócon ugyanis csak nyolcadrét és annál is kisebb, tizenkettedrét könyvek kerültek ki Mantskovit sajtója alól.

A nyomda Galgócon 1584/1585-től 1588-ig működött. Miből állt a nyomda új készlete? Mindenekelőtt kisalakú könyvek nyomtatására is alkalmas kisebb fokozatú típusokból: ezek a 12A78, 11K78 és 13A92 ill. 13A95^x szövegtípus.¹⁴⁶ Valószínűleg 1588–1589 folyamán változás történt a 13A92 szövegtípusban. Míg eddig hosszú ékezetes betűt egyáltalán nem használt és nem volt ß betűje sem, addig 1590-től ezeket a betűket is megtalálni, ezenkívül más lett pl. az ö, ű betű. Ugyanakkor 92 mm-ről 95 mm-re változott a betűk 20-sor mérete.¹⁴⁷ E változásokat az magyarázhatja, hogy ugyanabból a forrásból olyan betűk vásárlásával frissítették fel és egészítették ki a sort, amelyek nagyobb méretre voltak öntve az előzőleg vásároltaknál. Ha ugyanis csak átöntésről volna szó, akkor a betűk alakja nem változhatott volna meg, és ez az új jelek feltűnésére sem adna választ, mindössze a betűk vonala lehetne élesebb. A 92 mm-es változat 1584–1588 között követhető nyomon, míg 1590-től 1599-ig a 95 mm húsz-sor távolságú változat élt tovább.

Az ebben a típusban mutatkozó kétféle változat alapján helyesbítésre szorul az az 1590–1593 közé datált Evangéliumok és Epistolák,¹⁴⁸ amelynek csak töredékei maradtak fenn. Minthogy e töredékek a fenti antikva típus korábbi, 1584–1588 közötti állapotát mutatják, korábbra kell datálni: a betűk állapota alapján legnagyobb valószínűséggel a változást közvetlenül megelőző időre, 1588-ra, és így valószínűleg realisabb a galgóczi nyomtatványok közé sorolni.

Részletes elemzést érdemel Mader 1588-ban Galgócon kiadott kis kötete,¹⁴⁹ amelynek tipográfiája már olyan sok azonosságot mutat a Vizsolyi Bibliával. E kiadvány ismertetésekor Borsa Gedeon már felfigyelt azokra az iniciálékra, amelyek eddigi tudomásunk szerint csak a nyomda vizsolyi korszakára voltak jellemzőek.

Ami könyv díszítését illeti,¹⁵⁰ érdekesen keverednek benne Bornemisza legkorábbi saját iniciáléi (a "c", "e", "g" sorozat tagjai),¹⁵¹ egy detrekői dísz,¹⁵² a legfrissebben, minden bizonnyal már a Bibliához beszerzett angyalos fejléccel.¹⁵³ Ez a kötet összesen 10 betűtípust vonultat fel, ebből mindössze kettő a detrekői induló készletből való kiemelő,¹⁵⁴ további három szövegtípust¹⁵⁵ már 1584-ben elkezdett használni a nyomda. A legérdekesebb az az öt újonnan feltűnő típus,¹⁵⁶ amelyek majd a vizsolyi korszakra lesznek jellemzőek. A Vizsolyi Biblia majdani textusa, szövegbetűje (15A121) ennek kurzív megfelelője (16K121) és új kiemelője (21A5,5) tehát már egy galgóczi nyomtatványon, az 1588-ban megjelent Mader-

köteten jól felismerhető. Felfedezhető a Vizsolyi Biblia kisebbik új iniciálé-sorozatának két tagja is,¹⁵⁷ és a vizsolyi nyomtatványokra jellemző másik kisméretű sorozat egy tagja is.¹⁵⁸ Ugyancsak megtalálható az az arabeszkos záródísz klisé,¹⁵⁹ amely utóbb ugyancsak a Vizsolyi Bibliát díszíti.

Amint azt Borsa Gedeon megállapította, Mader művében fél ívet, azaz négy levelet csillagos ívjellel, ahogy ezt az őrszavak is bizonyítják, utólag illesztettek az A7 és A8 levelek közé.¹⁶⁰ A csillagos ívjelű és a betűs ívjellel jelölt levelek tipográfiai anyagában semmi eltérés sincs; mindkét részben vegyesen fordulnak elő a nyomda régebbi és új beszerzésű iniciáléi, betűi, díszei.

Vizsoly

De a 16. század minden bizonnyal legnagyobb szabású nyomdai vállalkozása nem Galgócon, hanem Vizsolyban jelent meg. Ez egyúttal az első nyomdatermék Vizsolyban, és munkálatai hosszú időre lekötötték a nyomda minden erejét. A Vizsolyi Biblia¹⁶¹ nyomdai felszerelése a Galgócról ismerttel azonos. 1588-ban szinte már mindaz megvolt, ami itt folio alakban láthat. Nincs kizárva, hogy a nagyméretű, sematikus virágdíszítésű, 39x39 mm-es iniciálé-sorozat¹⁶² és a többi nagyalakú dísz is, csak azt a kisebb formátumú köteteknél nem használhatták fel. A Vizsolyi Bibliában nyolcféle típus található, ebből öt újabb keletű beszerzés – mindegyike megvolt már 1588-ban Galgócon¹⁶³ – mindössze a két kiemelő típus való 1579-ből.¹⁶⁴ Újdonság az a kurzív betűtípus (23K79) amely sem előbb, sem utóbb más nyomtatványban nem szerepel, és a Vizsolyi Bibliában is minden bizonnyal csak az egyébként alkalmazott 11K78 mellé, kisegítésként használták a sok kurzívval szedett marginálisnál.¹⁶⁵

A Vizsolyi Bibliában megjelenő új díszek az alábbiak:

- az angyalos fejléc másik változata (klisé)¹⁶⁶
- a kétféle Fama nyomdászjelvény (klisék)¹⁶⁷
- magyar címer¹⁶⁸
- három arabeszkos záródísz (klisék)¹⁶⁹
- egy satírozott záródísz (klisé)¹⁷⁰

A terjedelmes műben még felhasználták a Bornemisától Semptéről származó iniciálé sorozatok¹⁷¹ egy-egy tagját is. A folio kötet legjellegzetesebb díszítése az új fejezetek élén lévő, két változatban metszett angyalos fejléc.¹⁷² Mantkovit gyakran használja címlapkeretként, illetve fejlécként a már Detrekőről és Galgócról ismert nyomdai cífrákat.¹⁷³ Bornemisza semptei díszei közül egyetlenegy sem használt fel a nyomdász. A Biblia szövege kéthasábos antikva szedés, az egyes könyvek argumentuma egész lapszélességben szedett, a részeké hasábosan. A marginális jegyzetek kurzívval készültek.

Mindeddig nem volt kétséges, hogy már Vizsolyban készült a Biblia próba-nyomata, amelynek csak töredékei maradtak fenn.¹⁷⁴ Ezek azonban mai ismere-

teink szerint készülhettek Galgócon is. Ezeket a töredékeket a kutatók egy része egy későbbi, új kiadás fennmaradt emlékének tartotta.¹⁷⁵ De valószínűleg egyetérthetünk Gulyás Pállal, aki szerint ez a töredékben fennmaradt, tömörebb szedés volt az eredeti, de valamilyen okból újrasedték az egészet.¹⁷⁶ Ez megmagyarázza, miért tartott az első rész kinyomtatása közel kétannyi ideig, mint a második és harmadik részé, és érthetővé tenné azt is, miért hallgatnak a kortársak az állítólagos új kiadásról.

Az OSZK Kézirattárában a közelmúltban előkerült nyomdai kéziratban¹⁷⁷ – amely az egyetlen ismert magyarországi nyomdai kézirat a 16. századból – azonosítani lehet a bibliakészítés végső munkafázisát egészen a kinyomtatásig. Mint-hogy a 49. lapot verzőval lefelé rátették egy kiszedett oldalra, így azon megmaradt a nyomdafesték, sőt néhány betű is felismerhető. Természetesen, amint azt a nyomdai kézirat felfedezője, Szabó András is megállapította, a betűk azonosak a vizsolyi nyomda készletében találhatóakkal.

A legújabb kutatások nyomán tisztázódott, hogy a nyomda megindulásának idején Vizsoly igazi birtokosa a Mágócsy család volt, de 1586-tól a hatalmas birtokokat a Mágócsy árvák gyámja, Rákóczi Zsigmond igazgatta. Rákóczi egy üresen álló épületet engedett át ideiglenesen a nyomdának, valószínűleg a főépülethez tartozó valamelyik melléképületet.¹⁷⁸ A nyomda megszűnésének okát nem tudjuk, okozhatták a Mantskovit halála utáni nehézségek; 1599. évi megszűnése semmilyen ismert adathoz nem köthető.

A Biblia megjelenése után, 1592-ben egy görög szövegtípus tűnt fel újonnan,¹⁷⁹ egyébként változatlan készlettel nyomtattak a vizsolyi műhelyben. Vizsolyi impresszummal utoljára 1599-ben jelent meg nyomtatvány, de ez már Mantskovit halála után történt: "ex officina typographica Valentini Mantskovit" impresszummal.¹⁸⁰ Az 1597-ben kiadott mű utószavában már a nyomdász haláláról értesülünk.¹⁸¹ Ezután csak a "Visolii" helynév szerepel az impresszumban, de nyilvánvalóan Mantskovit műhelyéről van szó, erre mutat a korábbi Mantskovit kiadványokkal egyező külseje.

III. A Bornemisza–Mantskovit nyomda utóélete

Bártfa

A szakirodalom már korábban felfigyelt arra, hogy Mantskovit vizsolyi felszerelésében és az utóbb meginduló bártfai Klöss műhelynek anyagában azonos-ságok mutathatók ki. Ezek a vizsgálódások mostanáig csak a díszekre korlátozódtak, ezek alapján állapították meg a hasonlóságot illetve azonosságot.

Általánosan elfogadott nézet szerint amikor Mantskovit meghalt, Klöss a nyomdakészlet egy részét elvitte Vizsolyból és azzal Bártfára költözött, 1597-től ott nyomtatott. Gulyás Pál és Fitz József egyaránt ezen a véleményen volt, sőt Fitz József szerint Klöss Bártfáról vissza-visszajárt Vizsolyba, mert az ottani felszerelés maradványaival melléküzemet tartott fenn Vizsolyban, amelyekkel 1598–1599-ben egy aprónyomtatványt és a Panharmoniót nyomtatta.¹⁸²

Ennek előzményeit Gulyás Pál abban látta, hogy Jakob Klöss pályafutása kezdetén Vizsolyban dolgozott, és Mantskovit segédje (faktora) volt és annak lányát vette feleségül. Ez szerinte a Biblia nyomtatásának idejére esett, amelynek befejezésével Klöss Kolozsvárra ment, ifj. Heltai Gáspár műhelyébe és ott dolgozott 1590–1597 között. Fitz József ezzel szemben Klöss kolozsvári tartózkodását nem látta bizonyítottnak. Időközben előkerült adatok miatt ez valóban kérdéses-sé vált: bizonyíték van ugyanis arra, hogy Klöss 1596-ban Bártfán városi bíróként működött,¹⁸³ tehát ugyanakkor nem lehetett Kolozsvárott is.

Más vélemények szerint Klöss mint Gutgesell rokona örökölte annak műhelyét, és talán Gutgesell hívta át Vizsolyból Bártfára. Gulyás nem vonta kétségbe a Gutgesellal való kapcsolatot: ő úgy magyarázta, hogy Klöss közben megözvegyült és elvette Gutgesell lányát. Soltész Zoltánné azon a véleményen van, hogy Klöss Gutgesell 1599-ben bekövetkezett halála után egyesítette a két üzemet.¹⁸⁴

Ha Klöss bártfai nyomtatványait összevetjük pl. a Vizsolyi Bibliával, amely a vizsolyi nyomda szinte teljes készletét reprezentálja, és amely a korábbi feltételezések egyik kiindulópontja volt, megállapíthatjuk, hogy valóban vannak olyan típusok, iniciálék és díszek, amelyek Vizsolyból kerültek át Klösshöz (pl. az az A iniciálé¹⁸⁵ amely már Bornemisza idejében is sérült volt, és Klössnél ugyanúgy tűnt fel, teljesen biztosá teszi a készletvándorlást.)

Csak hogy az eddigi állásponttal szemben, az alaposabb összehasonlítás azt mutatja, hogy mindazok az azonosságok, amelyek kimutathatók a két műhely között, és amelyeket az alábbiakban részletezünk, nem Klöss nyomdájának indulásakor, 1597-ben jelentkeztek, hanem egységesen csak mintegy tíz év múlva, 1608 táján. Az első tíz évben Klöss saját, máshonnan nem ismert, hat típusból álló készletével nyomtatott.¹⁸⁶

A vizsolyi és a bártfai Klöss-féle felszerelés alapos összehasonlítása azt mutatta, hogy Vizsolyból változtatás nélkül került át 1608–1609 táján hat szöveg ill. kiemelő-típus.¹⁸⁷ A Vizsolyból ismert inicálék és díszek bártfai jelenléte is azt bizonyítja, hogy Klöss birtokába került a vizsolyi nyomda díszanyagának jórésze, betűinek pedig kb. fele. Vannak azonban olyan típusok, amelyek vagy nem kerültek Klösshöz, vagy nem használta őket többé, vagy beöntette.¹⁸⁸

A vizsolyi díszek közül csak egyetlenegy nem tűnt fel később Klössnél: a kisebb Fäma dísz.¹⁸⁹ Van viszont Klössnek egy olyan, még kisebb, négyzet alakú Fäma könyvdísz,¹⁹⁰ amelyet ugyan Vizsolyból nem ismerünk, de szinte biztosra vehetjük, hogy mégis onnan származik, és Mantskovit nyomdászjelvényének harmadik változata lehetett.

A vizsolyi eredetű betűket és díszeket kiszűrve, megállapítható, hogy miből állt Klöss induló készlete: négy szöveg- és két kiemelő típusból,¹⁹¹ egy 17x17 mm-es satírozott inicálé-sorozatból, néhány meglehetősen általánosan használt nyomdai cifrából és négy díszből – ezek egyike sem vizsolyi eredetű.

Később, kb. a vizsolyi betűk, inicálék és díszek feltűnésével egyidőben, más gyarapodás is történt a Klöss-féle betűkészletben.¹⁹² Érdekes, hogy a Klöss által már kezdetől elég gyakran használt A114 szövegtípusának eleinte a jelek szerint nem volt kurzív megfelelője, mert a K114 csak 1609-ben jelent meg. Ugyanezzel az antikva típussal kapcsolatban megjegyzendő, hogy annak alakja igen sok hasonlóságot mutat a Vizsolyi Biblia 15A121 szövegtípusával, de a "j", "v" és "ß" betűk alakjában mégis eltérés mutatkozik, nem is szólva az eltérő húsz-sor méretről. A vizsolyi nyomda 15A121 típusa azok között van, amelyek – kurzív megfelelőjével együtt – nem kerültek át Klösshöz, hanem 1599 után teljesen eltűntek, holott mindkettő jó állapotban volt még. A bártfai A114 és a vizsolyi 15A121 betűk esetében talán közös beszerzési forrásra, vagy a betűöntő személyének azonosságára gondolhatunk. Nincs azonban semmi hasonlóság a két kurzív, a vizsolyi és a bártfai között.

Bizonyítottnak látszik Klöss vizsolyi jelenléte – vagy legalábbis Vizsollyal való kapcsolata – az alábbi körülményekből is. Indulásakor, 1597-ben Bártfán volt Klössnek egy A84 szövegtípusa, amelynek egyes verzális betűi már pótlásként használatban voltak Mantskovit vizsolyi műhelyében 1590-től (már a Vizsolyi Bibliában is), vagy pl. 1593-ban, amikor a sok ilyen kis fokozatú antikvát igénylő Index Biblicus¹⁹³ volt sajtó alatt. Hozzávetőleg egyezett mérete a vizsolyi 12A78-cal, így pótlásként ezekkel a betűkkel találkozunk, bár a teljes betűsorozat csak Klössnél tűnt fel. Ezért a típust valószínűleg inkább Klöss sajátjának tarthatjuk.

Gutgesell, a másik bártfai nyomdász még két évig dolgozott azután, hogy a Klöss-féle műhely megindult. Gutgesell, aki 1578-tól dolgozott Bártfán, három antikva szövegtípust, körzeteket és satírozott inicálékat használt könyvei díszítésére. Betűanyaga azonban jó állapotú volt még az 1590-es években is, éppen

ezért érdekes, hogy halála után mégsem tűnt fel sehol sem. Csak közvetett bizonyítékok mutatnak arra, hogy Klöss ezt a felszerelést valamikor megvette, vagy más módon a tulajdonába került.

A Gutgeselltől ismert nyomdai anyagot összehasonlítva a Klöss-féle induló készlettel, az is megállapítható volt, hogy sem indulásakor, sem később, Klöss Bártfán semmit sem használt Gutgesell három antikva szövegtípusából, de díszéből és iniciáléiból sem. Valójában csak arra van közvetett bizonyítékunk, hogy Gutgesell díszei 1610 táján Klöss birtokában lehettek – ezt a feltevésünket pedig arra alapozzuk, hogy 1610-ben Jakob Klöss veje, Johann Fischer, amikor Kassán nyomdát alapított, Klöss betűiből és Gutgesell díszéből állította össze részben nyomdafelszerelését.¹⁹⁴

Meg kell említeni Klöss és a kolozsvári Heltai-nyomda kapcsolatának kérdését. Gulyás Pál szerint Klöss nősülése után Kolozsvárra ment, ahol ifj. Heltai Gáspár művezetőjeként tevékenykedett. Gulyás Pál a már Bártfán működő Klöss kolozsvári összeköttetéseinek több jelét vette észre.¹⁹⁵ Gulyás Pál egyik bizonyítéka arra, hogy Klöss Kolozsvárott tartózkodott, Baranyai Decsi Jánossal való feltételezett ismeretsége, aki Syntagmáját 1593-ban¹⁹⁶ ifj. Heltaival adatta ki, míg híres szőlásgyűjteményének kinyomtatását 1597-ben a kezdő Klössre bízta – amit, Gulyás Pál szerint, bizonyára nem tesz meg, ha őt előbből nem ismeri.¹⁹⁷

Gulyás Pál szerint a másik nyomós érv amellett, hogy Klöss Kolozsvárott járt,¹⁹⁸ az a körülmény, hogy létezik egy csonkán fennmaradt sorsvetőkönyv,¹⁹⁹ amelynek, bár kolozsvári betűkkel van nyomtatva, előszavát mégis Kléz (Klöss) Jakab írta alá. Felfedezője, Majláth Béla 17. század eleji bártfai nyomtatványnak tartotta – nyilván éppen Klöss nevének előfordulása alapján. Gulyás Pál szintén bártfainak vagy lőcsei Klöss nyomtatványnak tartotta, Soltész Zoltánné 1597 előtti bártfainak, míg Borsa Gedeon megállapította, hogy a kiadvány Kolozsvárott jelent meg. Klöss előszava abban csak másodlagosan fordul elő, átvéve egy korábbi, Klöss-féle bártfai nyomtatványból, amelyből azonban jelenleg példányt nem ismerünk. Tehát a kolozsvári betűknek és Klöss nevének együttes előfordulásából még nem vonható le az a következtetés, hogy Klöss Kolozsvárott működött volna ifj. Heltai Gáspár műhelyében.²⁰⁰

Elgondolkodtató azonban, hogy egy 1598. évi bártfai Klöss nyomtatványon²⁰¹ újra együtt szerepelnek a kolozsvári betűk és Jakob Klöss neve. Ezek a betűk Kolozsvárott már az 1570-es évektől az egész 17. század folyamán használatban voltak, vagyis nem tűntek el 1598-ban Kolozsvárról. Jellegzetes ékezet-betűivel elütnek a Klöss által ebben a kötetben egyébként használt és ugyancsak jellegzetes, fekvő ékezetbetűs antikvától. Feltételezhetnénk, hogy esetleg a kötet egyik részét Kolozsvárott nyomtatták, másikat Bártfán. Csakhogy a kolozsvári típusal nyomtatott lapokon mindig jelen vannak a Klöss nyomda Bártfán általában használt betűi is. Ugyanakkor nemcsak ez az egy típus kolozsvári, hanem az a kisméretű, fekete hátterű iniciálesorozat is,²⁰² amelyből itt egyedül a "K" betű jelenik meg. A kötetnek nincs egyetlen olyan lapja sem, ahol csak a kolozsvári

betűk jelennének meg. Másrészt nincs egyetlen másik olyan bártfai Klöss nyomtatvány sem, ahol ez a kolozsvári típus és iniciálé újból előfordulna. Minthogy a típusok túlnyomó többsége és az impresszum is bártfai, így az nem vonható kétségbe, hogy e munkát Bártfán nyomtatták. Kérdés, hogy hogyan került mégis Klöss birtokába ez a típus? Egyelőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy a bártfai és a kolozsvári műhelynek valamilyen összefüggését bizonyítottanak kell elfogadnunk.

Kassa

Vannak a Bornemisza–Mantskovit műhelynek olyan iniciáléi és egy olyan dísz, amelyeknek a bártfai Klöss műhely nem számított utolsó állomáshelynek. Amikor a kassai jezsuiták 1715-ben megvették a bártfai sajtót, a megvásárolt készletben még megtalálhatók voltak – bár a bártfai városi nyomda az utolsó évtizedekben nem használta – a Vizsolyból átkerült iniciálék és egy dísz is. A Galgócon új beszerzésként megjelent "i" iniciálé-sorozat²⁰³ több tagja felismerhető az 1720-as évek nyomtatványain Kassán. Legtovább, 1738-ig követhető nyomon a XX. dísz,²⁰⁴ amely 1588 és 1738 között éppen 150 évig volt használatban. Még hosszabb múltra tekinthet vissza az a sérült "A" iniciálé²⁰⁵ (171 évre), amely még Huszár Gáltól, Óvárról való, és hosszú életútja alatt egyszer már megfordult Kassán.

Függelék

A Bornemisza–Mantskovit nyomda példányból ismert kiadványai /1573 – 1599/

1. RMNy 333 Bornemisza Péter: Első része az evangeliomokból és az epistolakból való tanusagoknak...
(Comiatin) Sempteről 1573 (Huszár Gal) [typ. Bornemisza].
[15]+ CCXXXIX + 240–460[recte 455]fol. – 4°
OSZK: RMK I 95
2. RMNy 355 Bornemisza Péter: Masic része az evangeliomokból és az epistolakból való tanusagoknak...
Sempteről 1574[typ. Bornemisza].
[12]+ 718 fol. – 4°
OSZK: RMK I 115
3. RMNy 362 Bornemisza Péter: Harmadic része az evangeliomokból és az epistolakból való tanvsagoknak...
Sempteről 1575[typ. Bornemisza]
[657]+ 308 fol. – 4°
OSZK: RMK I 119
4. RMNy 396 Bornemisza Péter: Negy könyvetske a keresztyeni hitnec tvdomanyarol
Sempten 1577 typ.Bornemisza
[8]+ 12 + 52 + 151 +[1]+ 74 fol. – 8°
MTAK: RM 8° 19
5. RMNy 421 [Bornemisza Péter]: Igen szep es szükséges predikacio az Istenec irgalmassagarol ...
[Sempte]1578[typ.Bornemisza.]
[120]fol. – 4°
OSZK: RMK I 149
6. RMNy 422 Bornemisza Péter: [1]Negyedic része az evangeliomokból és az epistolakból való tanvsagoknak. [2](Predicaciok nagy sok czodaltatos kisirtetekről)
Sempteről 1578[typ. Bornemisza]
[8]+930 fol. – 4°
OSZK: RMK I 146

7. RMNy 431 Bornemisza Péter: Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanvságoknak...
Sempteről 1578 [recte Detrekő 1579 typ. Bornemisza.]
[8]+ 646 fol – 4°
BpEK: RMK I 19
8. RMNy 432 Bornemisza Péter: Octoedic és vtolsó része az evangéliumokból és az epistolákból való tanvságoknak...
(Sempten) Detrekőből 1579 [typ. Bornemisza.]
[12]+ 672 +[7]fol – 4°
OSZK: RMK I 153
9. RMNy 433 [Bornemisza Péter:](Ördögi kisirtetekről avagy rőttenetes vtalatosságarol az meg ferteztetet vilagnac...)
(Sempten 1578)[recte Detrekő 1579 typ.Bornemisza.]
[18]+ 648-930 =[301]fol. – 4°
OSZK: RMK I 148 /a pápai példány fotója/
- 10.RMNy 434[Kalendárium és itéletek az ég forgása szerint 1580 esztendőre]
[Detrekő 1579](Manczkouit)[typ Bornemisza.]
[40 + ?]fol– 8°
OSZK: RMK I 153a
- 11.RMNy 456 Kyrmezer, Pavl: Acta concordiae...
[Detrekő]MDLXXX(Farinola)[typ. Bornemisza.]
[96]fol. – 8°
OSZK: RMK II 158a
- 12.RMNy 185 – RMNy S455B Igen hasznos és draga nemes receptum...
[Detrekő 1580 – 1581 typ. Bornemisza.]
[1]fol. 237 x 328 mm
OSZK: RMK I 349 tör./+foto kiegészítés/
- 13.RMNy 486 [Evangeliumok és epistolák]
[Detrekő 1581–1582] (Farinola) [typ.Bornemisza.]
(impensis Erhardi Hillerii, civis ac bibliopolae Viennensis.)
[226]fol. – 12°
OSZK: RMK I 361f
14. RMNy 487 [1][Kalendárium az 1582.esztendőre]. – [2]
(Itéletec az eg forgasa szerint az MDLXXXII. esztendőre.)
[Detrekő] (1581 Mantskovit) [typ. Bornemisza.]
[52]fol. – 8°
MTAK: RM 8^r 133
15. RMNy 513 Enekec három rendbe: külömb külömb felec.Rendeltettec Borne-
misza Péter által
Detrekoe MDLXXXII [typ. Bornemisza.]
[4] + 334[recte 344] + [5]fol – 4°
OSZK: RMK I 195

16. RMNy 541 Bornemisza Péter: Predikatioc egész esztendő által minden vasar-
napra rendeltetett euangeliombol.
Detrekoebe(és Rarbokon) MDLXXXIII [typ.Bornemisza.]
[4]+[715]fol. – 2°
OSZK: RMK I 207
17. RMNy 540[Balassi Bálint transl.: Beteg lelkeknek való füves kertecske] (Vi-
gasztaló könyvetske...) –
(Detrekő 1584 Mantskovit.)
[108]fol. – 12°
OSZK: RMK I 208
18. RMNy 542 Sibolti Demeter: Lelki hartz, az bwnoes embernek felötte igen
nehez lelki kísértésekről való...
[Detrekő?]MDLXXXIII(Mantsk[ovit].)
[24]fol. – 12°
OSZK: RMK I 209
19. RMNy 562 Kyrmezer,Pavl: Confessio fidei...
(Galgocii) MDXXCV(Mantskovit.)
[51]fol. – 8°
OSZK: FM 2/1541 /foto a halle-i példányról/
20. RMNy 563 (Mantskovit) [Balint transl.:] Az keresztyeni tudománnac fő ágai-
ról való...rendeltetett Hieronimus Ranscherus mester által...
(Galgotzon MDLXXXV Mantskovit.)
[178]fol. – 12°
OSZK: RMK I 215a
21. RMNy 611 Mader, Valerianus: Libellus exercitiorum...
Galgocii 1588 Mantskovit
[20]+ 166 +[3]pag. – 8°
OSZK: FM 2/2561 /foto az ÖNB példányáról/
22. RMNy 676[Evangeliomok és az epistolák...
Galgóc 1588 Mantskovit.]
[24 + ?]fol. – 12°
OSZK: RMK I 275a,tör.
23. RMNy 635 Szent Biblia...Transl.Károlyi Gáspár]
[Vizsoly 1589–1590 Mantskovit.]
[81 + ?]fol. – 2°
OSZK: RMK I 355a, tör.
24. RMNy 652 Szent Biblia, az az Istennek O és Wj testamentomanac prophétac
es apostoloc által meg iratott szent könyvei.Magyar nyelure for-
dittatott [Károlyi Gáspár és mások által ...]
Visolban MDXC Mantskovit.
[8]+ 686 +[1]+ 275 + 236 fol. + 1 tabl. – 2°
OSZK: RMK I 236

25. RMNy 709 Ambrosius, Sebastian: Defensio orthodoxae doctrinae...
[Visolii 1592 Mantskovit.]
[2]+ 136 + 2 pag. – 8°
OSZK: RMK III 828
26. RMNy 738 Mantskovit Bálint[transl.:] Index bibli cvs, az az: az egez Szent
Iras könyveinec kentsere vezertő mutato...
Nemetbőlmagyarrá fordittatott, és Nyomtattaott Mantskovit Bá-
lint által
Visolban 1593 Mantskovit.
[18]+ 164 pag. – 8°
OSZK: RMK I 275
27. RMNy 756 Tolnai Fabricius Tamás: Modesta et Christiana disceptatio...
[Visolij]MDXCIIII[Mantskovit.]
[8] + 73 +[2]pag. – 8°
OSZK: RMK II 252a
28. RMNy 787 (Rimay János:) [Énekek a hős Balassiak életéről és haláláról.]Ge-
nerosi ac magnifici domini Valentini Balassa de Gyarmath...
[Vizsoly 1596 Mantskovit.]
[16]fol. – 4°
MTAK: RM 4° 39
29. RMNy 814 Tolnai Fabricius Tamás: Exarmatio Scuti Laniani...
[Visolij] MDXC VII. [typ. Mantskovit.]
[20]+ 104 +[2]pag. –8°
OSZK: RMK II 271
30. RMNy 843 Ad nobilem eruditvm et prvdentem virvm d.
Sebaldum Artnervm...
Visolij MDXCIIIX [typ.Mantskovit.]
[1]fol. – 229 x 144 mm
OSZK: FM 2/1568 /foto a debreceni példányról/
31. RMNy 844 Frank, Kaspar: Ode encomiastica de auspicatissima nocte...
Visolij MDXCIIIX [typ. Mantskovit.]
[4]fol. – 4°
MTAK: A 196/XIV /foto a kremnica-i példányról/
32. RMNy 845 Pilcius, Kaspar: Himni tres...
(Visolij 1598)[typ. Mantskovit.]
[4]fol. – 4°
OSZK: FM 2/3451 /fotó a martin-i példányról/
33. RMNy 863 Gönci, István: Panharmonia sive vniversalis consensus...
Visolij 1599 typ. Mantskovit
[32]+ 255 pag. –4°
OSZK: RMK II 295

Nyomdai anyag leírása

Benűk

1A114 antikva szövegtípus. /Eredete: Bécs, Stainhofer műhely/

Sempte 1573 – 1578

Detrekő 1579

/Azonos Huszár Gál 1573–1574-ig és Huszár Dávid 1577-ben használt típusával./

Reprodukció: II. tábla

2A156 antikva szövegtípus. /Eredete: Bécs, Stainhofer műhely/

Sempte 1573 – 1578

Detrekő 1579

/Azonos Huszár Gál 1574-ben és Huszár Dávid 1577-ben használt típusával./

Reprodukció: III. tábla

3K80 kurzív szövegtípus. /Eredete: Bécs, Stainhofer műhely/

Sempte 1573 – 1578

Reprodukció: I. tábla

4A113 antikva szövegtípus

Detrekő 1579 – 1584

Reprodukció: VI. tábla

5A91 antikva szövegtípus

Detrekő 1579 – 1584

Reprodukció: VII. tábla

6K91 kurzív szövegtípus

Detrekő 1580 – 1584

Galgóc 1585

Reprodukció: IX. tábla

7K102 kurzív szövegtípus

Detrekő 1579 – 1584

Reprodukció: VIII. tábla

8K82 kurzív szövegtípus

Sempte 1578

Detrekő 1579 – 1584

Galgóc 1585

Reprodukció: IV. tábla

9A6,5 mm antikva kiemelő típus, kurrenssel

Detrekő 1579 – 1584

Galgóc 1585 – 1588

Vizsoly 1590 – 1598

Bártfa 1609 – 1633

Reprodukció: V. tábla

10A8,5 mm antikva kiemelő típus

Detrekő 1579 – 1584

Galgóc 1585 – 1588

Vizsoly 1590 – 1598

Bártfa 1609 – 1635

Reprodukció: VIII. tábla

11K78 kurzív szövegtípus

Detrekő? 1584

Galgóc 1585 – 1588

Vizsoly 1589 – 1599

Reprodukció: X. tábla

12A78 antikva szövegtípus

Detrekő? 1584

Galgóc 1585 – 1588

Vizsoly 1589 – 1598

/1590-tól kezdve pótlásként idegen – Klössztől származó – verzálisok, ld. a reprodukción az alsó betűsort./

Reprodukció: XI. tábla

13A92 antikva szövegtípus

Detrekő? 1584

Galgóc 1585 – 1588

Reprodukció: XII. tábla

13^AA95 antikva szövegtípus

Vizsoly 1590 – 1599

/A 13A92 típus megváltozott sorméretű változata./

Reprodukció: XII. tábla. /Külön sorban a 13A92 típushoz képest megváltozott betűk/

14G90 görög szövegtípus

Detrekő 1580

Reprodukció: IX. tábla

15A121 antikva szövegtípus

Galgóc 1588

Vizsoly [1589] 1590 – 1599

Reprodukció: XIV. tábla

16K121 kurzív szövegtípus

Galgóc 1588

Vizsoly [1589] 1590 – 1599

Reprodukció: XV. tábla

17K86 kurzív szövegtípus

Galgóc 1585

Vizsoly 1594 – 1599

Bártfa 1609 – 1620

Reprodukció: XVI. tábla

18A58 antikva szövegtípus

Galgóc 1588

Vizsoly 1594 – 1599

Bártfa 1612 – 1626

Reprodukció: XVII. tábla

19G86 görög szövegtípus

Vizsoly 1592 – 1599

Reprodukció: XVII. tábla

20A292 antikva kiemelő típus, kurrenssal. /Eredete: Bécs, Stainhofer műhely/

Sempe 1573 – 1578

Reprodukció: I. tábla

21A5,5 mm antikva kiemelő típus

Galgóc 1588

Vizsoly 1590 – 1599

Bártfa 1608 – 1630

Reprodukció: XVII. tábla

22A73 antikva szövegtípus

Galgóc 1588

Vizsoly 1590 – 1593

Bártfa 1608 – 1630

Reprodukció: XIII. tábla

23K79 kurzív szövegtípus

Vizsoly 1590

Reprodukció: XIII. tábla

Iniciálék

a sorozat: 30x30 mm-es keretezett, fehér háttérben kontúros fehér betű, stilizált növényi díszítéssel. Rajzuk nem egységes, háromféle növényi díszítés figyelhető meg: az A, B, C, D, F, G, I, L, M, O, P, Q, T, és V betű rajza lendületes fekete leveles indákból tevődik össze, az E betű mintája körkörös motívumú, a H, K, N, R és S apró fodrú levelekkel díszített. /Egy részüket közli: Soltészné, i.m. XXXII.t. 1–9./
Óvár 1558 – 1559 /már sérült A betű/
Kassa 1560
Debrecen 1561 – 1562
Sempte –
/Komjáti* 1573 – 1578
Detrekő 1579 – 1584
Vizsoly 1590 – 1596
Bártfa 1628 /csak az A, Q, R, S betűk/
Kassa 1729 /csak az A betű/

Reprodukció: XVIII, XIX. tábla

b üres

c sorozat: 17x19 mm-es keretezett, sematikus díszítésű, kissé szabálytalan betűk: csak A és K betű. Az A betű felső kerete a kezdetektől hiányzik. Klisé. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t.18./
Sempte /Komjáti* 1573 – 1578
Detrekő 1579 – 1582
Galgóc 1588

Reprodukció: XX. tábla

* RMNy 333 mindkét – Komjátin és Semptén nyomtatott részében előfordul

d sorozat: 16x17 mm-es, keret nélküli, sematikus díszítésű, egymástól kis-
 sé eltérő méretű, meglehetősen kopott betűk. Klisé. /Közli: Sol-
 tészné, i.m. XLVI.t. 16, 20, 21, 23./
 Sempte /Komjáti/ 1573 – 1578
 Detrekő 1579 – 1584
 Vizsoly 1590

Reprodukció: XX. tábla

e sorozat: 24x22 mm-es, a sárvárújszigeti nyomdából származó, fametsze-
 tes, figurális díszítésű, háromszor keretezett betű, fehér háttér
 előtt. Csak R betű. /Közli: Soltészné, i.m. IX.t.25./
 Sárvárújsziget 1541
 Sempte 1574
 Detrekő 1582
 Galgóc 1585

Reprodukció: XXI. tábla

f sorozat: 21x21 mm-es, a sárvárújszigeti nyomdából származó, fametsze-
 tes, figurális díszítésű /angyalt ábrázoló/, kétszer keretezett inici-
 álé. Sötét háttérből kiváló fehér alak és fehér betű. Jobb alsó
 sarkánál már Debrecenben sérült volt. A Sárvárújszigettől
 Semptéig O betűként használt iniciálét némi igazítással Detre-
 kőn Q betűvé formázták, s ott, majd Vizsolyban egy-egy alka-
 lommal így alkalmazták. /Közli: Soltészné, i.m. IX.t.10. /
 Sárvárújsziget 1541
 Kassa 1560
 Sempte 1575
 Detrekő 1580
 Vizsoly 1598

Reprodukció: XXI. tábla

g sorozat: 20x20 mm-es, a d sorozathoz hasonló, sematikus díszítésű, ke-
 ret nélküli iniciálé. Klisé.
 Sempte /Komjáti/ 1573 – 1578
 Detrekő 1582 – 1584
 Galgóc 1588

Reprodukció: XXI. tábla

h sorozat: 19x19 mm-es, keret nélküli, finom vonalú, stilizált növényi dí-
 szítésű iniciálé. Klisé. /Közli: Soltészné, i.m. XLVIII.t.13–16./
 Galgóc 1588
 Vizsoly 1590 – 1596
 Bártfa 1612

Reprodukció: XXI. tábla

i sorozat: 20x20 mm-es, keret nélküli, sematikus, sávozott díszítésű iniciálé. Klisé. /Közli: Soltészné, i.m. XLVIII.t.9–12./
 Galgóc 1588
 Vizsoly 1592 – 1599
 Bártfa 1608 – 1628 /csak az A, B, E, M, R, V betűk/
 Kassa 1724 – 1725 /csak az F, G, L betűk/
 Reprodukció: XXII. tábla

j sorozat: 39x39 mm-es, keret nélküli, nagyméretű, sematikus, sávozott díszítésű iniciálé. Klisé. Közli: Soltészné, i.m. XLVIII.t.1–8.
 Vizsoly 1590
 Bártfa 1616 – 1628 /csak az A, B, I, M, N, P betűk/
 Reprodukció: XXIII, XXIV. tábla

Díszek

- I. 21x46 mm-es, fonadékos, rácsosított záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t.13./
 Sempte /Komjáti/* 1573 – 1578
 Detrekő 1579 – 1582
 Reprodukció: XXV. tábla
- II. 35x32 mm-es, arabeszkos záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t.15./
 Sempte /Komjáti/* 1573 – 1577
 Reprodukció: XXV. tábla
- III. 9x20 mm-es, stilizált növényi díszítésű záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t.8./
 Sempte /Komjáti/* 1573 – 1575
 Reprodukció: XXV. tábla
- IV. 14x80 mm-es, geometriai és építészeti elemekből összeállított fejléc v. záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t.1./
 Sempte /Komjáti/* 1573 – 1578
 Reprodukció: XXV. tábla
- V. 40x57 mm-es, fonadékos, rácsosított záródísz. Már 1573-ban is sérült volt alul.
 /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t.10./
 Sempte /Komjáti/* 1573 – 1578
 Detrekő 1582 – 1584
 Bártfa 1614
 Reprodukció: XXV. tábla

- VI. 25x84 mm-es, téglalap alakú, keretezett dísz. Sávozott háttér előtt szőlőindák, középen Bacchus-fej. 1573-ban már alul a kerete kissé sérült. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t.2./
 Sempte 1573 – 1578
 Detrekő 1579
 Reprodukció: XXVI. tábla
- VII. 26x67 mm-es, téglalap alakú, fonadékos, rácsozott záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI.t. 4./
 Sempte /Komjáti/* 1573 – 1574
 Reprodukció: XXVI. tábla
- VIII. 29x74 mm-es, feliratos, Ádámot és Évát ábrázoló, keretezett, téglalap alakú dísz, amely eredetileg, Sárvárújszigeten, címlapkeret alsó része volt. A középső medálionban Eszter és Ahasvérus király bibliai jelenete. /Közli: Soltészné, i.m. VII.t.1./
 Sárvárújsziget 1539 – 1541
 Debrecen 1562
 Sempte 1574 – 1578
 Reprodukció: XXVII. tábla
- IX. 12x38 mm-es, fekete alapon bőségszaruval díszített lécz. /Közli: Soltészné, i.m. XXXIII.t.11./
 Debrecen 1562
 Sempte 1574
 Reprodukció: XXVII. tábla
- X. 12x38 mm-es, fekete alapon Pyramust és Thisbét ábrázoló lécz. /Közli: Soltészné, i.m. XXXIII.t.10./
 Debrecen 1562
 Sempte 1574
 Reprodukció: XXVII. tábla
- XI. 30x70 mm-es, téglalap alakú, fonadékos, rácsozott záródísz. /Közli: Soltészné, i.m.XLVI.t.6./
 Sempte 1574 – 1578
 Detrekő 1579 – 1582
 Bártfa 1616
 Reprodukció: XXVII. tábla
- XII. 13x23 mm-es, stilizált növényi motívumokat ábrázoló záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVI. t. 5./
 Sempte 1574 – 1575
 Reprodukció: XXVII. tábla

XIII. 29x51 mm-es, háromszög alakú, fonadékos, rácsozott záródísz.

Detrekő 1581

Galgóc 1588

Bártfa 1622

Reprodukció: XXVIII. tábla

XIV. 21x16 mm-es, kisméretű, finom vonalú arabeszkos záródísz. /Közli: Soltész-né, i.m. 143.1.12.sz./

Sempte 1577 – 1578

Bártfa 1620 – 1626

Reprodukció: XXVII. tábla

XV. 49x18 mm-es nyomdászjelvény, amely horgonyra tekeredő kígyót ábrázol.

/Közli: Soltész-né, i.m. 142.1.1.sz./

Detrekő 1580

Reprodukció: XXVIII. tábla

XVI. 14x33 mm-es, arabeszkos záródísz, később az annál kisebb nyomdai cífráknál gyakori motívumokból összeállítva. /Közli: Soltész-né, i.m. XLVI. t.14./

Sempte /Komjáti* 1573

Reprodukció: XXVI. tábla

XVII. 19x25 mm-es, arabeszkos záródísz, később az ennél jóval kisebb nyomdai cífráknál gyakori motívumokból összeállítva. /Közli: Soltész-né, i.m. XLVI.t.12./

Sempte /Komjáti* 1573 – 1577

Reprodukció: XXVI. tábla

XVIII. 55x45 mm-es nyomdászjelvény. Reneszánsz fölkében ábrázolt Agnus Dei.

/Közli: Soltész-né, i.m. XLVII.t.2./

Detrekő [1581/1582]

Bártfa 1619 – 1632

Reprodukció: XXVIII. tábla

XIX. 4x55 mm-es, stilizált növényi díszítésű keskeny fejléc.

Galgóc 1585

Reprodukció: XXXI. tábla

XX. 34x39 mm-es, finom vonalú, szív alakú, arabeszkos záródísz. /Közli: Soltész-né, i.m. LX.t.5./

Galgóc 1588

Vízszoly 1590 – 1597

Bártfa 1614 – 1634

Kassa 1738

Reprodukció: XXXI. tábla

- XXI. 16x70 mm-es, volutákkal díszített angyalos fejléc, jobbról és balról virágokkal, gyümölcsökkel. /Közli: Soltészné, i.m. XLVII.t.lb./
Galgóc 1588
Vizsoly 1590 – 1597
Bártfa 1608 – 1632
Reprodukció: XXXI. tábla
- XXII. 16x70 mm-es, a fentivel azonos motívumokból felépített, de némileg eltérő rajzú angyalos fejléc. /Közli: Soltészné, i.m. XLVII.t.la./
Vizsoly 1590
Bártfa 1608 – 1632
Reprodukció: XXXII. tábla
- XXIII. 38x57 mm-es, háromszög alakú, sávozott díszítésű záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVII.t.9./
Vizsoly 1590 – 1597
Bártfa 1610 – 1628
Reprodukció: XXXII. tábla
- XXIV. 36x40 mm-es, arabeszkos záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVII.t.6., LX.t.10./
Vizsoly 1590 – 1598
Bártfa 1608 – 1632
Reprodukció: XXXII. tábla
- XXV. 48x34 mm-es dísz, Mantskovit Bálint nyomdászjelvényének nagyobbik változata. /Közli: Soltészné, i.m. XLVII.t.4./
Vizsoly 1590
Bártfa 1614 – 1624
Reprodukció: XXXI. tábla
- XXVI. 32x27 mm-es dísz, Mantskovit Bálint nyomdászjelvényének kisebbik változata. /Közli: Soltészné, i.m. XLVII.t.5./
Vizsoly 1590 – 1593
Reprodukció: XXVI. tábla
- XXVII. 36x43 mm-es arabeszkos záródísz. /Közli: Soltészné, i.m. XLVII.t.8. / LX.t.8./
Vizsoly 1590
Bártfa 1606 – 1624
Reprodukció: XXXII. tábla

XXVIII. 21x25 mm-es arabeszkos záródísz.

Vizsoly 1590

Bártfa 1608 – 1626

Reprodukció: XXXII. tábla

XXIX. 42x52 mm-es fametszetes dísz, Magyarország címere. /Közli: Soltészné,
i.m. XLVII.t.3./

Vizsoly 1590

Bártfa 1610 – 1633

Reprodukció: XXXII. tábla

XXX–XL. 30x58 mm-es, fametszetes hónapábrázolás. Tizenegy darab, a január
havi metszet hiányzik. /Közli: Soltészné, i.m. XLIX.t.1–11./

Detrekő 1581

Reprodukció: XXVIII, XXIX, XXX.táblák

Nyomdai cífrák

Reprodukció: XXXIII. tábla

A	Óvár	1558 – 1559
	Kassa	1560
	Debrecen	1562
	Sempte	1575 – 1578
	Detrekő	1579
B	Vizsoly	1590 – 1599
C	Detrekő	1580 – 1584
	Bártfa	1608 – 1628
D, E	Detrekő	1584
	Galgóc	1585 – 1588
	Vizsoly	1590 – 1599
F, G	Detrekő	1584
	Galgóc	1585 – 1588
	Vizsoly	1590 – 1599
H, I	Detrekő	1584
	Galgóc	1585 – 1588
	Vizsoly	1590 – 1599
J	Vizsoly	1590 – 1598
K	Vizsoly	1598 – 1599
	Bártfa	1616

Magyarázat a táblákhoz

I. tábla	20A292 /1573 – 1578/ 3K80 /1573 – 1578/ Szöveg minta forrása: RMNy 355
II. tábla	1A114 /1573 – 1579/ Szöveg minta forrása: RMNy 355
III. tábla	2A156 /1573 – 1579/ Szöveg minta forrása: RMNy 355
IV. tábla	8K82 /1578 – 1585/ Szöveg minta forrása: RMNy 541
V. tábla	9A6,5 /1579 – 1598/ Szöveg minta forrása: RMNy 541
VI. tábla	4A113 /1579 – 1584/ Szöveg minta forrása: RMNy 541
VII. tábla	5A91 /1579 – 1584/ Szöveg minta forrása: RMNy 541
VIII. tábla	7K102 /1579 – 1584/ Szöveg minta forrása: RMNy 541 10A8,5 /1579 – 1598/
IX. tábla	6K91 /1580 – 1585/ Szöveg minta forrása: RMNy 541 14G90 /1580/ Betűk forrása: RMNy 456
X. tábla	11K78 /1584 – 1599/ Szöveg minta forrása: RMNy 542
XI. tábla	12A78 /1584 – 1598/ Szöveg minta forrása: RMNy 542
XII. tábla	13A92 /1584 – 1588/ Szöveg minta forrása: RMNy 542 13 ^x A95 /1590 – 1599/ Szöveg minta forrása: RMNy 738
XIII. tábla	22A73 /1588 – 1593/ Szöveg minta forrása: RMNy 611 23K79 /1590/ Szöveg minta forrása: RMNy 652
XIV. tábla	15A121 /1588 – 1599/ Szöveg minta forrása: RMNy 652
XV. tábla	16K121 /1588 – 1599/ Szöveg minta forrása: RMNy 652
XVI. tábla	17K86 /1585 – 1599/ Szöveg minta forrása: RMNy 756
XVII. tábla	18A58 /1588 – 1599/ Szöveg minta forrása: RMNy 814 19G86 /1592 – 1599/ 21A5,5/1588 – 1599/
XVIII. tábla	"a" iniciálésorozat /1573 – 1596/
XIX. tábla	"a" iniciálésorozat /1573 – 1596/
XX. tábla	"c" iniciálésorozat /1573 – 1588/ "d" iniciálésorozat /1573 – 1590/
XXI. tábla	"e" iniciálésorozat /1574 – 1585/ "f" iniciálésorozat /1575 – 1598/ "g" iniciálésorozat /1573 – 1588/ "h" iniciálésorozat /1588 – 1596/
XXII. tábla	"i" iniciálésorozat /1588 – 1599/
XXIII. tábla	"j" iniciálésorozat /1590/
XXIV. tábla	"j" iniciálésorozat /1590/
XXV. tábla	Bornemisza semptei korszakának díszei /Az V. díszet Detrekőn is használta./

- XXVI. tábla Bornemisza semptei korszakának díszei /A VI. dísz Detrekőn is használta./
- XXVII. tábla Bornemisza semptei korszakának díszei /A XI. dísz Detrekőn is használta./
- XXVIII. tábla A Bornemisza–Mantskovit műhely detrekői korszakának díszei és naptárképei /A XIII. dísz Mantskovit Galgócon is használta./
- XXIX. tábla A Bornemisza–Mantskovit műhely detrekői korszakának naptárképei
- XXX. tábla A Bornemisza–Mantskovit műhely detrekői korszakának naptárképei
- XXXI. tábla Mantskovit galgóci és vizsolyi korszakának díszei /A XIX. tábladísz csak Galgócon fordult elő./
- XXXII. tábla Mantskovit vizsolyi korszakának díszei
- XXXIII. tábla A Bornemisza–Mantskovit műhely nyomdai cífrái
- XXXIV. tábla A Komjátin 1573-ban használt nyomdai anyagnak az a része, amely sem előbb, sem utóbb máshol nem fordult elő. Kérdéses, hogy Huszár Gál, vagy Bornemisza tulajdona volt-e. /RMNy 333 Huszár Gál által nyomtatott részében fordultak csak elő./
- XXXV. tábla Huszár Gál és fia, Huszár Dávid szövegbetűi:
A96 /1573/ Szöveg minta forrása: RMNy 333
A80 /1573 – 1577/ Szöveg minta forrása: RMNy 333
A156/1574 – 1577/ Szöveg minta forrása: RMNy 353
/Bornemiszával közös típus/
- XXXVI. tábla Huszár Gál és fia, Huszár Dávid szövegbetűi:
A114 /1574 – 1577/ Szöveg minta forrása: RMNy 395
/Bornemiszával közös típus/
K116 /1574 – 1577/ Szöveg minta forrása: RMNy 353

Jegyzetek

1. RMNy 541
2. RMNy 652
3. Ld. a Kiadványjegyzékben. Ez a felsorolás csak a példány alapján ismert műveket tartalmazza. Ugyanott közlöm a megvizsgált példány lelőhelyét is.
4. Thury Etele: Bornemisza élete és munkái = Prot.Egyh. és Isk.Lap. 1887.1048.
5. Erről Bornemisza Péter maga ír: "Az czudákról"/RMNy 432, hhhh-iiii lev.
6. Bornemisza nyomdaalapításának előzményeiről ld. Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 161–162. – Schulek Tibor: Bornemisza Péter 1535–1584. Sopron–Bp.–Győr 1939. 52–53. – Fitz József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. Bp. 1967. 233. – Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959. 127.
7. RMNy 333
8. Gulyás, i.m. 162. és Schulek, i.m. 53.
9. Bánfi Szilvia bölcsészdoktori értekezése. Bp. 1987. /Kézirat/
10. i.m. 196
11. RMNy 353
12. RMNy 355
13. RMNy 362
14. RMNy 422
15. RMNy 422 és 433
16. RMNy 432
17. RMNy 396 és 419
18. Nemeskürty, i.m. 313.
19. Schulek, i.m. 119. és Gulyás, i.m. 166.
20. RMNy 433, 822b
21. Neve alapján feltételezi a szakirodalom, hogy lengyel származású, ld. erről először: Firtinger Károly: Farinola recte Mantskovit Bálint = M.Nyomdászat 1895. 145–146.
22. RMNy 487
23. RMNy 486
24. RMNy 434
25. RMNy 455A
26. RMNy 487
27. i.m. 163.
28. Borsa Gedeon: A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege = MKSz 1973. 249–266.

29. RMNy 541
30. RMNy 434, RMNy 455A, RMNy 487, RMNy 456, RMNy 486 és RMNy 185 – MKSz. 1985. 292.
31. RMNy 513
32. Fitz, i.m. 233.
33. Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. II. rész. Bp. 1961. 79.
34. Pavercsik Ilona: A lőcsei Brewer nyomda a XVII–XVIII. században. 2.r. = OSZKÉvk. 1980. 378. – V. Eccsey Judit: Egy dunántúli református nyomda sorsa = OSZKÉvk. 1979. 314.
35. Carion, Johannes: Chronicon. /Francofurti 1543/ = BMGC. Vol. 33.1046.
36. Nemeskürty, i.m. 247, 371, 384.
37. RMNy 396
38. RMNy 540
39. Gulyás Pál: Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomtatója = ProtSzele 1929. 458.
40. uo.
41. RMNy 562 és RMNy 563
42. RMNy 564
43. Gulyás Pál: Mantskovit...459. és Fitz, i.m. 247.
44. Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon...176. és Fitz, i.m. 247.
45. RMNy 652
46. RMNy 611
47. Borsa Gedeon: XVI. századi magyarországi nyomtatványok a bécsi National-bibliothekben = MKSz 1964. 164–165.
48. Szabó András: A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke = ItK 1983. 523–527.
49. Gulyás Pál: Mantskovit...459.
50. Borsa Gedeon: XVI. századi...164–165.
51. Sultzer magyarországi munkásságát Borsa Gedeon foglalta össze: Salamon Sultzer, ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa /1564–1603/, in: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1971. 43–47.
52. A Károly Gy. Hugó által említett helyi hagyományok szerint magát a nyomdát is Németországból vagy Genéből hozatták, de Károly Gy. Hugó szerint ez csak felszerelésének tökéletesítésére vonatkozhat, tekintve, hogy a nyomda Galgócra költözött Vizsolyba, uő: Abaújszabolcs megye 16. századbeli műveltség-történelméből. Kassa 1875. 65–66.
53. Iványi, i.m. 116. – Iványi téves adatát helyesbítette Szabó András: Tévedések és tévutak Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban = OSZK Évk. 1980. 233–242.
54. i.m. 43.
55. RMNy 854
56. ProtSzele 1929. 459.

57. Gulyás: A könyvnyomtatás...200.
58. Szabó András: Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez = MKSz. 1980. 394–395. és uő: Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem életrajzához = Tört.Szle 1986. 2.sz. 348.
59. RMNy 652
60. RMNy 635
61. Borsa Gedeon: A 16. századi magyarországi... = MKSz 1973. 263–265.
62. A Vizsolyi Biblia – nyomdai kéziratföredékei tükrében = MKSz 1983. 379–381.
63. Szabó András: A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke = ItK 1983. 523–527.
64. 1592-ben egy görög szövegtípus, a 19G86 /XVII.t./ és 1598-ban egy új nyomdai cifra elem tűnt fel, a "K" jelű /XXXIII.t./. Valószínű, hogy a görög típust is a Bibliához szerezték be, csak nem használták fel. Az Új Szövetség argumentumai és lapszéli glosszái nem készültek el, pedig tervben voltak, pl. ott lett volna szükség a görög betűkre – erre a körülményre Heltai János volt szíves felhívni figyelmemet.
65. Gulyás: A könyvnyomtatás...179. – Fitz, i.m. 251.
66. Köszönetemet fejezem ki Farkas Ágnesnek, aki a bártfai Klöss műhely anyagával foglalkozott és gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta.
67. Soltész Zoltánné: A XVI. századi bártfai nyomtatványok könyvdiszei = MKSz 1956. 231.
68. Farkas Ágnes gyűjtése a kassai Fischer–Fest nyomda anyagából /Kéziratban/
69. RMNy 951 – Horváth Cyrill: A bártfai Biblia = MKSz 1904. 307–321.
70. RMNy 971
- 70a Heltai János: Egy művelődéspártoló polgári kör a 17. sz. elején = MKSz 1982. 115–116.
71. RMNy 916
72. Borsa Gedeon: Hol és mikor nyomták az eddig ismert két legrégebb magyar sorsvetőkönyvet? = MKSz 1964. 348–354.
73. RMNy 828
74. Gulyás: A könyv sorsa...II. 127.
75. Pavercsik Ilona: Egy jezsuita nyomda üzleti titkai. A kassai jezsuiták nyomdája. = OSZK ÉVK 1984/1985 /sajtó alatt/.
76. Thury, i.m. 1048. – Schulek, i.m. 52. – Gulyás: A könyvnyomtatás...119–120. – Fitz, i.m. 233.– Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdisztés a XVI. században. Bp. 1961. 95–96. – Nemeskürty, i.m. 128.
77. Régi Magyar Költők Tára VII. 397.
78. Čaplovič, Ján: Huszár Gál három ismeretlen műve = MKSz 1972. 185.
79. A már Debrecenből magával hozott A80
új beszerzés: A114, K116, A156. Itt és a továbbiakban is a betűtípusok megkülönböztetésére A/antikva/, K/kurzív/, F/fraktur/, G/görög/ betűt és a hús

- sornyi szöveg milliméterben megadott méretét használjuk a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően. Amikor Bornemisza vagy Mantskovit által használt betűről van szó, akkor a fenti nagybetűk előtt egy sorszám is található, amelynek alapján az egyes típusok a Nyomdai anyag leírásában visszakereshetők.
80. Bánfi Szilvia: Huszár Gál távozása Debrecenből. = MKSz 1985. 6–7. – E két antikva szövegtípus az A80 és az A96 volt.
 81. RMNy 333 törzsének első része, Nnn ívig, és az a három nyomtatvány, amelyet Ján Čaplovič ismertetett, MKSz. 1972. 180–192.
 82. A114, K116, A156 /ld. XXXV. és XXXVI.t./
 83. Van azonban Huszár Gál három, csak töredékesen fennmaradt nyomtatványában /közölte Čaplovič, MKSz. 1972. 180–192./ két olyan típus is, amely más hol – a későbbiekben akár Huszár Gálnál, akár Bornemisznál – többé nem fordul elő: ez a K100 és K83 típus. Eredetük is további kutatást igényel.
 84. Soltészné: A magyarországi...XXXIII.t.
 85. RMNy 353
 86. Leírása, illusztráció nélkül: Soltészné: A magyarországi...138.
 87. RMNy 333
 88. XXXIV.t.
 89. Bánfi Szilvia bölcsészdoktori értekezése. Bp.1987. /Kézirat/
 90. III.t.
 91. I.t.
 92. I.t.
 93. II.t.
 94. Bánfi Szilvia bölcsészdoktori értekezése. Bp. 1987. /Kézirat/
 95. RMNy 333
 96. A fenti táblázat második és harmadik oszlopa, hozzászámítva a negyedik oszlop K116 típusát, amely minden bizonnyal szintén az új beszerzés része volt.
 97. RMNy 395
 98. Jól látható a két nyomdász eltérő gyakorlata, ha a III. táblán található A156 típust összevetjük a XXXV. táblán találhatóval.
 99. Bornemisza 3K80 típusának eredetét vizsgálva a bécsi Stainhofer ill. később Apfel nyomda alábbi, 1574–1584 közötti nyomtatványaiban találtam bizonyítékot a közös típusra:
 –Divi Agapetos. /Stainhofer 1574/ OSZK Ant.6554
 –RMK I 122 /Apfel 1577/
 –Itinerarium breviter /1584 Apfel/ OSZK Ant.5617/1/
 100. RMK I 95 = RMNy 333
 101. Gulyás: A könyvnyomtatás...119–120.
 102. Fitz, i.m. 233.
 103. Gulyás: A könyvnyomtatás...119.
 104. Schulek, i.m. 52–53.

105. VIII. dísz /XXVII.t./
106. "e" és "f" iniciálésorozat /XXI.t./
107. RMNy 160 = MKSz 1976. 48.
108. Az Énekeskönyv hasonmás kiadásához írt tanulmányában Borsa Gedeon részletesen ismertette az iniciálék eredetét: Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték. Bp.1983., Kísérő tanulmány, 76–77.
109. Soltészné; A magyarországi...78, 97.
110. IX. és X. dísz /XXVII.t./
111. "a" iniciálésorozat /XVIII. és XIX.t./
112. I, II, III, IV, V, VI, VII, XI, XII, XIV, XVI és XVII. dísz
113. Az I, II, III, IV, V, VII, XVI. és XVII. dísz
114. Soltészné: A magyarországi...79.l. és XXXIII.t.13.
115. Összeállításukat ld. a XXXIV. táblán. – Megjegyzendő, hogy Soltész Zoltáné ezeket a díszeket is a Bornemiszaé közé sorolta, és ott közölte, uő: A magyarországi...XLVI.t. 3, 7, 9, 10. és XLVII.t.7.
116. XX.t.
117. 8K82 /IV.t./
118. "e" és "f" sorozat /XX.t./
119. VIII. dísz /XXVII.t./
120. RMNy 422 és RMNy 431
121. RMNy 432
122. Fitz, i.m. 237.
123. RMNy 432 3)(iia lapon
124. Gulyás: A könyvnyomtatás ...166.
125. Fitz, i.m. 233.
126. RMNy 541
127. RMNy 433
128. Szövegtípusok: 4A113, 5A91, 6K91 és 7K102
Kiemelők: 9A, kurrens is, és 10A
129. XV. dísz /XXVIII.t./
130. XVIII. dísz /XXVIII.t./
131. XXVIII. dísz /XXX.t./
132. XXVIII.t.
133. Fitz, i.m. 242.
134. Mantiskovit előszava RMNy 486-hoz
135. Gulyás, ProtSzele 1929. 450.
136. Fitz, i.m. 242.
137. RMNy 456
138. Nemeskürty, i.m. 147
139. RMNy 432 és RMNy 433
140. "f" iniciálésorozat, 2. változat, /ld. XX.t./

141. 4A113, 5A91, 6K91, 7K102, 9A6, 5, 10A8, 5, 14G90 – új
1A114, 2A156, 8K82 – régi
142. V, VIII.t.
143. RMNy 540 és RMNy 542
144. XXI.t.
145. RMNy 562
146. X–XII.t.
147. A XII. táblán az alsó sorban láthatók az új, ill. megváltozott betűk
148. RMNy 676
149. RMNy 611
150. Borsa Gedeon, MKSz 1964. 164–165.
151. XX, XXI.t.
152. XIII. dísz /XXVIII.t./
153. XXI. dísz /XXXI.t./
154. 9A6,5 és 10A8,5 kiemelő típusok /V., VIII.t./
155. 11K78, 12A78 és 13A92 szövegtípus /X–XII.t./
156. 15A121, 16K121, 18A58, 22A73 és 21A5,5 típusok /XIII–XV., XVII.t./
157. "h" sorozat /XXI.t./
158. "i" sorozat /XXII.t./
159. XX. dísz /XXXI.t./
160. Borsa Gedeon, MKSz 1964. 164–165.
- 160a. Ha valóban létezett az a vizsolyi ó kalendárium, amely miatt Ernő főherceg a nyomda elkobzását rendelte el, akkor azt Mantskovit 1588. év végén, már Vizsolyban adhatta ki, ellenkező esetben nem Rákóczi Zsigmond /Vizsoly birtokosa/ kelt volna a nyomdász védelmére. Ld.: Illésy János: Adalék a vizsolyi nyomda 17.sz.-i történetéhez = MKSz 1891. 165–166.
161. RMNy 652
162. "j" iniciálésorozat /XXIII–XXIV.t./
163. 11K78, 12A78, 13A95, 15A121, 16K121 /X–XII., és XIV–XV.t./
164. 9A6,5 és 10A8,5 kiemelő /V, VIII.t./
165. 23K79 /XIII.t./
166. XXII. dísz /XXXII.t./
167. XXV. és XXVI. dísz /XXXI, XXVI.t./
168. XXIX. dísz /XXXII.t./
169. XXIV., XXVII és XXVIII. dísz /XXXII.t./
170. XXIII. dísz /XXXII.t./
171. "a", "d" sorozatból /XVIII–XX.t./
172. XXI. és XXII. dísz /XXXI–XXXII.t./
173. XXXIII.t.
174. RMNy 635
175. Havrán Dániel: Ismeretlen biblia-töredék a XVI.sz. végéről = MKSz 1901. 69. és Harsányi István: A magyar biblia. Bp. 1927. 54–55.

176. ProtSzele 1929. 461.
177. OSZK Kézirattári jelzete: Analecta 679. Ismertette Szabó András: A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke = ItK 1983. 523–527.
178. Szabó András: Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem életrajzához. = Tört.Szele 1986. 2.sz. 348.
179. 19G86 görög szövegtípus /XVII.t./
180. RMNy 863
181. RMNy 814
182. Gulyás: A könyvnyomtatás...179. – Fitz, i.m. 251.
183. Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 100.l.
184. Kemény Lajos: Kassa 17. századbeli könyvnyomtatói. = MKSz. 1889. 230. /csak a két nyomdász közti rokonságot feltételezi/. – Gulyás: A könyvnyomtatás...230–231. – Soltészné: A XVI. századi bártfai...231–232.
185. "a" sorozat /XVIII.t./
186. Farkas Ágnes szíves közlése és az általa rendelkezésre bocsátott gyűjtés alapján.
187. A vizsolyi 22A73, 10A és 9A kiemelő típus, a 21A kiemelő típus, 18A58 és 17K86.
188. 15A121, 16K121, 13A95^x, 12A78, 11K78 és 19G86
189. XXVI. dísz /XXXI.t./
190. Bártfai előfordulásáról van csak tudomásunk: Farkas Ágnes gyűjtése alapján ez a 22 x 23 mm-es Fama dísz 1609–1619 között volt használatban Bártfán. Megjelenésének időpontja is azt sugallja, hogy a Mantskovittól származó egyéb nyomdai anyaggal került át Bártfára.
191. A84, K84, G84, A114 szövegtípusok egy 6,5 mm-es és egy 7,5 mm-es kiemelő típus
192. Megjelent az A70, K114 és F17 típus
193. RMNy 738
194. Farkas Ágnes szíves szóbeli közlése és gyűjtése alapján, amely a Johann Fischer által használt kassai felszerelést tartalmazza.
195. Gulyás: A könyvnyomtatás...230.
196. RMNy 719 /Kolozsvár 1593/
197. RMNy 815 /Bártfa 1598/
198. Gulyás: A könyvnyomtatás...230.
199. RMNy 916
200. Borsa Gedeon: Hol és mikor nyomtatták...348–354.
201. RMNy 828
202. pl. RMNy 1312 A2a /Kolozsvár 1624/
203. XXII.t.
204. XXXI.t.
205. "a" iniciálésorozat /XVIII., XIX.t./

Summary

The author gives a detailed history of one of the most important 16th century Hungarian printing offices. Founded in 1573 in Upper Hungary it was one of the comparatively long-lived workshops in Hungary in those times. Its founder Peter Bornemisza an outstanding personality of the Reformed church founded it mostly in order to issue his postillas which did actually appear continuously in several volumes during the years 1573 – 1584. Apart from these he published some other minor works as well although his plan to publish the complete Hungarian-language Bible could not be realized by himself (he died in 1584) but by his companion Bálint Mantskovit, who, after Bornemisza's death became independent and continued Bornemisza's work although in a more enterprising spirit.

It was in the course of the 1570s that the complete Bible was translated to Hungarian by a circle of protestant scholars under the guidance of Gáspár Károlyi. It was a happy coincidence that in Mantskovit's personality they found a suitable printer and publisher for this huge work. The result, the so-called Vizsolyi Bible (named after the printing place) appeared in 1590. The printing office was working on for 9 more years in Vizsoly, however, its production – especially after the death of Mantskovit – lessened. During the 26 years of work it was the most productive printing workshop in 16th century Hungary although not as to the number of books published but considering the bulky volumes it produced – all representing outstanding literary values.

Parallely with the history of the workshop the author reconstructs the printing equipment of the office as it can be deduced from the surviving prints. She collected all the type faces, initial letters, ornaments, fleurons and printer's devices to be found in the books produced by this office. As a result, the author could follow the changes in printing equipment as the workshop moved from one seat to the other (Sempte=Šintava, Detrekő=Plavecký Hrad, Galgóc=Hlohovec, Czechoslovakia and finally Vizsoly) and could also trace the time when the preparations began and the acquisitions took place in order to make the printing office suitable for the major enterprise of printing the Bible.

With this typographical method it was also possible to follow the printing types and ornaments after the ceasing of the workshop in Vizsoly. A significant part of the equipment went into the possession of the printer Jakob Klösz in the Upper Hungarian town Bártfa (Bardejov, Czechoslovakia) and a part of these went from Bártfa further to another town in the vicinity, to Kassa (today Košice, Czechoslovakia) – meaning that certain pieces were, to our knowledge, in constant use for 150 years, in different places.

The entire typographical material is given by the author in reproductions.

ADEGHIKLMNO
 PRSTVacegikmno
 őprstftt uű űz. =

20A

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V Z a i d b
 c d e f f f i g g h i j k l m n o p p q r s f f
 s s t t u u u ű v w x y z z ű . , : ° * 1 2 3

Országos Széchényi Könyvtár

4 5 6 7 8 9

őparanézolattya
 szerent, Nyankat
 lyankat bekeuel
 t űriűc es minden
 gonosz keuanfas
 ginkat meg őlyűe
 mint meg őlyc vald
 az aldozatokat,
 Kic kes seiec va-
 lanac, engesztelűc,

es hala ado aldo-
 zatoc, az engeszt-
 telűczac az Chri-
 stus aldozatnya,
 az hala ado az
 hiueke.
 a Ne tiszteled az
 Istent te magattul
 gondolt dolozal,
 Hanem ertelmasz

3K

A B C D E F G H I K L M N O P Q Q R

S T V W A B C D E G H I K L M N O P R S T V W

x y z a à æ b c d e é è ê ë f ff fi g h i í î j k

l m ñ n ñ o ó ô ó ô œ p p q q; q; r s f; f; fi ff

ft t t u ú û v w x y z z Æ & . , : - (0 1 2 3

4 5 6 7 8 9

VR ISTE N mi mennyej szerelmes ſzent
 Attyanc, ki à te ſzent Fiadat à mi wrunc
 CHRISTVS Iesuſt ez világra boczattad,
 hogy az őrdög kegyetlenſegenec ellene állyon,
 es minket nyaualyas embereket aztol az go-
 noſtol meg óltalmazzon: Ezért è te kegyel-
 mes ió tetedért hálát adunc mi te neked:
 Kérünkis tégedet, hogy minden kiſírtetink-
 belég y mi nekűnc ſegítſéguel, es tarcz meg
 minket à te ſzent lelkednec általa az te iged-
 be, es à te hozzađ valo félelembe, hogy mind

A B C D E F G G H I K L M N O P

Q R R S T V Z a á à ã æ b c d e é é è

f f i g h i j k l m n o ò ö ò ó ű p q r s f f f t

t u ũ ú ũ ũ ũ v w x y z . , : ' - (*

refic vala ötet á rokonlagoc és észme-
rőc köszt, Es midőn nem találtac vol-
na, meg térenec Ierufalembé, keres-
uen ötet .

Es lön harmadnap vtán , találac
ötet à Templomba vesztég ülve à ta-
neitoc közet, halgatuan őket, es kér-
dezuen. El ámelkodnac vala kedig
minnyaian, kic ötet halgattyac vala .

A B C D E H I K L M N O R S T V a á u b c d
 e é f f g h i j m ü k i m n o ó p r s f si ff st st
 ß t u um ü v w y z tt : " t

Átisten Ang-
 laient meg io-
 sephucc minitót
 a Christus jogas
 tatás.
 mañnunc abhol,
 hogy testünket
 magara vessé,
 merőszabaditanc
 léssé.

Eluasís meg pro-
 phetia a Christo
 Amisias jogas-
 tatás, és annak
 halgató, hogy ő
 alta: a Isten lenne
 velőnc.

Országos Széchényi Könyvtár

A B C D E F G H I K L M
 N O Ö Ö Ö Ö P Q R S T V
 X Y Z a ã æ b c d e g h i ñ k
 l m n o ö õ œ œ p r s ſ ſi ſt ſt
 t u x y z ct. , = o 1 2 3 4 5 6
 7 8 9

Országos Széchényi Könyvtár

Vr Christufnac czoda teteleröl,
 AzVrnac, az Labmosogatásban

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R
 S T V Y Z æ þ s a à æ b c d e é è ē f ħ gh
 i î ñ ñ k l m n ñ o ó ô œ õ p q q̄ q̇ r s ſ ſi ſi
 ſt t u ú v w x y z ã & . , : ; - (†

Ron Maria az ő Annya iegybe volna Iosephnél, minéc
 egyűt lennenec, talaltatec terhésnec lenni szent Lelek-
 osephe kedig az ő férje, miuel hogy igaz vala, es nem a-
 bségbe eyteni, akara hogy titkon ő túle meg valnec.
 g ezeket gondólna: imé az wrnac Angyala almaba meg
 monda, Ioseph, Daudnac fia, ne fely hozzád vened az
 il, Mert az mi ő benne fogantatot, szent Lelektől vagy-
 dig, es az ő neuet Iesusnac neuezed, mert ő szabadittya
 az ő bűnciből.

nind ez, hogy be tellyesednec az, à mi wrtul meg monda-
 prophetanac általa, ki így szol: Imé egy Szűz terhés le-

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Qu R
 S T V W X Z a à â æ b c d e é è ê ë f ff fi
 g h i î ñ j k l m ñ n ñ o ó ô õ ö ø p q r
 s t u ú û ü v w x y z æ & .
 , : ; ' " † 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

† ‡ § □ △ * ○ 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

tent igen fellyec, segítsegül hiyiac, benne bizzanac, ötet szerezsec,
 tekben egy mas épületire, es Istenec ritzteffegere iarianac. Ezek
 mai Euangeliomba, melly tanítás igen szűksegés minden embernek
 batorlagban es tunyasagban vgy heuernece, mint ha soha ítelet se
 sem őrdög, sem pokol nem volna, mintha azban semmi kinzodas ne
 telen naponkent batorkodíc abban, midőn lattyá hogy nem mind
 Isten az ő vndoklagokat, es fel fualkoduan czufollyac az Istenfe
 gattyac azokat, à mint szent Peteris írja: 2. Pet: 3. De az kic eddi
 ma immar ertsec meg az vrtul, hogy meeg Itelet leszen, es valal
 az ő istentelensegekből, azoc mind őrdők karhozatra vetternece,
 ra, fog czikorgatafra, kinec rőttenctes iszonyufagat meg sem go
 az hiuekis iol rea figyelmezzenece, mit tanít az VVR az Iteletrol,

A Æ Ē C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X

Z a à as b c d e f g h i k k l ll m n ú o ó ô õ ö p r

s ſ ſi ſſ ß t u û ū us v w x x z . , : 1 2 3 4 9

AZ Öregbic P. stílaba Nyolcz Tanusagot irtunc ez Euangelionból,
 ünnepestelejéről: Akar azokat, akár ezt ismet wyonnan olvasni alta
 mai Euangelicm szerint, mind ez egész napot ünnepesteleben mulathas
 nem érkeznel, által olvasni az Öregbic Pszillanac Predikacioit, keress e
 szakas. hogy ez kettőből annál is inkább épülhesi lelec szerintü.

7K

Országos Széchényi Könyvtár

A B C E I K L M N P Q
 R S T V Z

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W

X Y Z a á æ as b c d d e é è ë f f f i j k h i y u k k

l m n o ò ú α p q r s t u v w x

y z Et . , : ? " 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

felőtte igen ázre ez világot, es sokatis gyűjtöt, Ez midőn feiet iofágar pörli mas fő
 keppen aianlana magat az meg elegitfe, De ez vgyan mindenet somiuhozna,
 iat, midőn sinte immar meg nyerte volna pörét, amax ellenfege meg lefi, es meg üle-
 marhayat, lenclut, kit vele vit koczin, el vißi es mas orfágra fut, Kiból oxtan
 az kic refesec voltac az ő halalaban. Ezec az elfo kifestethez valoc, az Telheterlen

Tolnayokat meg kinoxuan, ez Bőrnységeket vallottac, hogy egynehany nehezkes
 iofogattac, es az gyermekkeknek az siueket az oltaron el rejtettec, es arra miseket
 egüttec, az holt testel kedig paraznalkottac, ez remenséguel, hogy ha kilentzel eze
 g nem foghatnac. Nem de nem rettenetes hazuge es gyolkofe az Satan. Ezis Tel-
 et, es az őImadsagahozis.

be embert őlt volna olyfa alatt, hol eßtrag volt, az Eßtrag egy holnapig iarton iara
 nbernec, es ott karatvölt, Ez miatt midőn siuebe kinödnec, ki vallya dolgat, es meg

6K

ã : é & s f ,

14G

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Z A B E
 H I a á à â æ b c d e é è f f f f i g h i i i î i j i s k l r ll m ma me
 mi mo mu n nu o ó õ ô õ œ p q q; r s f si sp ff st sta stc stw ß t
 u ü û un us uu v v w x y z 3 z ct cta cœ > : ; = (0 1 2 3 4 5
 6 7 8 9

ramkertere: Ki mellet az
 egyéb hiuek is fœc nemes hasz
 nat vehetic é iambor Predi
 kator munkaiának, (és Isten
 nec halat aduan erôtte) mel
 tan megis kœszœnhetic farad
 sagat. Az Vigasztalo szent
 Lelec œv Isten legyen ve
 lœne mindnyaiunkkal,

Amen.

A iij Bœz

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q U S T V W Z A B
D E G H I K L M N O ð R S T V X Y Z a à æ b c d e ē ē f f g h
i j k l p m n ñ o õ ð œ p q r s ſ ſ ſ ſ ſ t u û v w x
y z & . , : ; (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

A Æ B C D E F G H I K L M N O P R T V

nokfaginc ferint fizetere
mínekünc. Menyire tauoi
vayon az Eg a földrül,
annyira el tauozratra az õ
hiueitrül az õ búneket. Me
nyi tauoi vayon Napke
let Nap esetrül, annyira
messze vitte mi rülõnc az
mi alnokfaginkar. Mikep
pen az Arya kõnyõrül fi
aín: azonkeppen kõnyõ
rül az WR az õter felõkẽ.
Szènt Agostonis mond:
Az mi búneinc Nap esset
nel vadnac, de az Isten
B in kede

A B C D E F G H I K L M N O P R S T V W Z

A B C D E F G H I K L M N O R R S T V Z a æ b c c d e

e f g h i j k l m n o ö ô p p p q p q r s f h h t u

ü û v x y z Æ & . , : ? ı (o ı 2 3 4 5 6 7 8 9

Æ Ö Q à á é ê ó ô œ ß û ÿ

Bűnös.

Miert nem mondgya
 haat, hogy mindnyáian
 iduözüllyenec : hanem
 ezt, hogy fókán? Ezis
 írva vagyon, hogy fo-
 kan vadnac az hivata-
 losoc, de keuesen vade-
 nac az Valasztattac,
 Matth: 22.

az Birákrol, vide törüenytszuókról.	25.
az Birodalom alatt leuókról.	26.
az Bizakodásrol, vide reménségről.	26.
az Bizonság tételckről.	26.
az meg Boczatásrol,	27.
az Boffu állásrol, vagy boffu tételckről,	27.
az meg Botrántoztatásrol,	27.
az óroc Bodogságrol,	28.
az Bölczesegről,	28.
az Bóytról,	28.
az Buialkodásrol, vide restnec gonosf kénű- fo.: 39.	fo.: 39.
az Búnról,	29.

A B C D E G H I K L M N O P R S T V Y Z

á à ā ē è ó ò õ Œ Œ ß u ú ů 8

de Cyarmath & in Detrekő, nec non Dapiferi
 sacre Cęsareę Regięq; Maiestatis &c. optimę
 indolis Filio, Magnifico Domino, Domino MELI-
 CHEORI BALASSA, VALERIANVS MADERA
 Trenczinienſis, gratiam DEI, incre-
 mentum animi & corporis bono-
 rum, ex animo precatur.

22A

A E G H M M R S T Œ a á à b c d e ē f g h i k l m n o õ p r s ſ ſ. ſt u

v x z 3 3 *

b Ez Senten-
 tiaban à mode-
 gyat mongya
 meg, mi modõ
 leſen tette. es
 az Aniaſt. E-
 gybax, mint
 az begyenep-
 pítetõit va-
 ros igytudni
 illic mert az
 Iſtennec tõr-
 uc nye es be-
 ſede leſen ab-
 ban melyk aſo

23K

A Æ B C D E F G H I K L M N O Ó P Q^u R S
 T V W Y Z A B C D E F G H I L M N O Ó P R S T V Y Z
 a á à x b c d e é ě ě f ffi f i g g h i í î j k l m
 ñ n ñ ñ o ó ð p q r s f f i f f t f i f t u ú ü v v w
 x y z Æ & . , : ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

rodalmat nem vötte nec, de vési-
 nec hatalmat mint királyoc egy
 órában az Bestiáual.

13 Ezek nec egy tanátóc vagy-
 on, és az ő ereiket és hatalmokat
 adgyác az Bestiánac.

14 Ezec az Bárány ellen vias-
 kodnac, és az Bárány meg győzi:
 Mert W raknac W ra, és királiok
 nac királya, és az ő vęle valóc,
 hiuatalosóc, válaztottac és hiuec.

15 Es monda nekem: Az vizec
 az mellyeket láttál, az holott az
 parázna ül, népec azoc, sokasá-

A B C D E F G H I L M N O P Q Q R

S T V X Z a á à á ã æ as b c d e é é ě f ff

ff fi fl fog b i i ij k l m n o ó ô ö õ ô p q ꝥ ꝥ r

s s si sp ss st st si si ß t u ũ us v x y z æ œ . ,

: / (

igárólis foc iöuendöléscc badnac, mind az 40. Caputig. Az
 Prophétia pedig, egyképpen a Babyloniából való szabadulásra
 lelki fogságból való szabadulást példázta. Azután a Prophéta
 nec val ságos be tellye sedéscer menuén, az Ania s: Egyházat
 u válastásáról, ingyen való sőuersegéről, az Christus senuedé
 géről, az Euangelium prædikálásáról, a pogán népec biuata
 cc iö téteméninec az ő népeucl való közliseről, az Isten diczöffe

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X a á à ã ä æ æ
 b c d e é ë ē f ff ffi fi fr g h i y ü j l m n o ð õ æ p q r
 s r s s si sp ss st st ß t u ú û ü v x y z æ ö . , : ! - ("

commune consulat, si viderit errores in Ecclesi-
 am introduci. Deinde verò observandū est qua-
 lem Ecclesiæ reformationem præscribat, eam
 nimirum quæ duabus hisce partib⁹ constet. Pri-
 ore ut Ecclesia scortationes omnes à facie seu
 conspectu suo auferat, id est, ut non solum cultus
 illicitos, sed etiam omnia illa visus objecta quæ
 idololatriæ erant instrumenta amoveat. Altera
 ut ab uberibus quoq³ removeatur idololatria &
 superstitie, hoc est ut, cordibus fide purificatis,
 nulla ampli⁹ superstitionum scintilla foveatur.
 Videmus igitur quomodo Spiritus sanct⁹ utrun-
 que conjungat, et quidem ita, ut, si verborum or-
 dinem respiciamus, ab oculis primum deinde &
 ex cordibus idola ejicienda præcipiat. Fecerunt
 id p^{ij} reges quorum in extirpandis idolomania
 instrumentis, pia industria in sacris historijs per

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V A A F I M O R S T
u v a à â æ b c d e e f f f g h i j l m m n o ð p q q q r
s f f f f t u v x y z & . , : ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Vain multos in utrumq; latus pen. lebitis anno
 Loripedes dubias ibitis atque vias?
 Si sacra Religio satis est sine imagine vera,
 Idola et Templis vos removete sacris
 Si sacra Religio minus est sine imagine vera,
 Idola in Templis vos retinete sacris.
 Amplius et tanto ne vos defendite nifu,
 Vos templa idolis non temerare DEI.

18A

Α Η Ι Ν Ο Π Ρ Ξ Φ Ω α ρ ς ζ η θ γ δ ε ζ ε ζ
κ λ μ ν ξ ο ρ σ τ υ φ χ ψ ω α β γ δ ε ζ ε ζ
η θ ι κ λ μ ν ξ ο ρ σ τ υ φ χ ψ ω α β γ δ ε ζ ε ζ

A Æ B C D E F G H I K
L M N O Ö Ö P R S T
V W X Y Z . , /

c

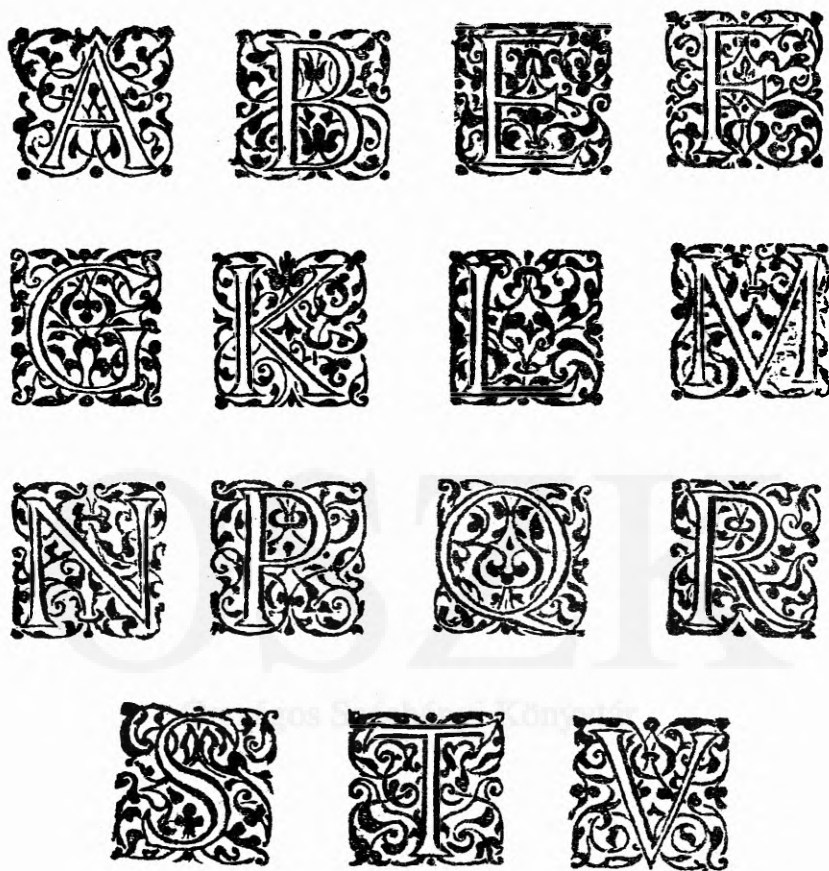

Országos Széchényi Könyvtár

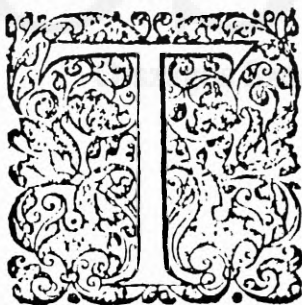

d

*e**f**g**h*

I

II

III

IV

V

VI

VII

XVI

XVII

VIII

IX

X

XI

XII

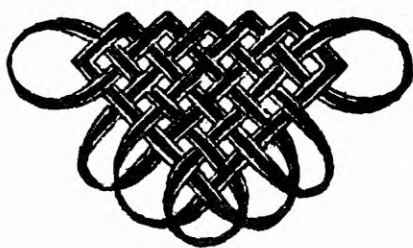

XIV

XV

XIII

XVIII

XXX

XXXI

XXIX.

XXXII

XXXIII

XXXIV

XXXV

XXX.

XXXVI

XXXVII

XXXVIII

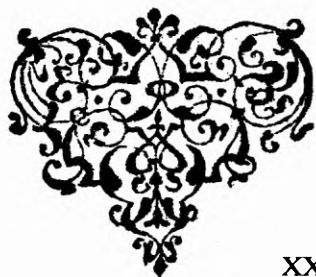
XXXIX

XL

XXXII.

XXIV

XXVII

XXII

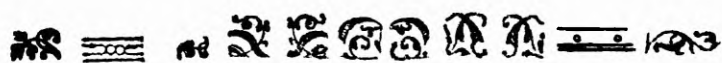
XXIII

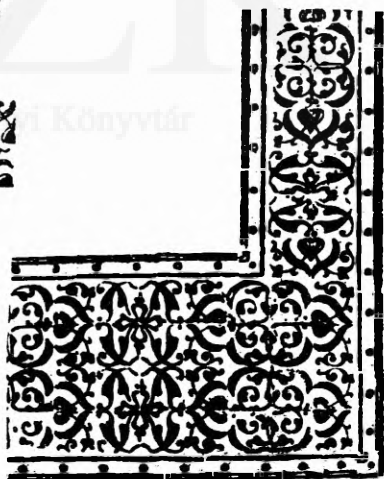
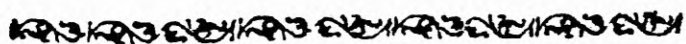
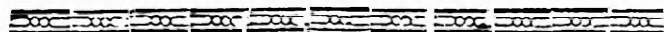
XXIX

XXVIII

A B C D E F G H I J K

Atya ülténec a-
 nécc, azokat meg
 bentsigre es örm-
 g ötet es az ő bent
 ntac es meg utaltac
 kabol öröcke ualo
 esse. Melly itele nec
 rettegeslél lesen az
 icit uigafitaliya id-
 ezec kezd nec leñi,
 ei feiereket. Melly
 a hallyc meg a
 tal bennünket.

A107

Alamellyec meg uadnac irata-
tatan, á mi tanuslagunkra irattat-
tanac meg, hogy á bennedescne,
es az irafoknac. vigasztalásanac.
altala remenségűnc legyen. A
kedig es az vigasztalas adasnac
ktec, hogy vgyan egyet ertsetec
lus Iesus berent : Hogy egyenlő
zöitsetec az V r Istent, á mi V runc
ltyat.

A96

loc, tehát az-
zal uigasztal-
lyuc magunk
at, akar az ite
lernec retten-
netes ielei,
akar ezvilági
háboruc ret-
tensenc ben-
nünket. Mel-
lyechova in-
kab beuelked-
nec, annial
inkab nygáz-
uan könyö-
rögiűnc.

kel tegedet, hogy süntelen
c, beretet legyen mi ben-
fele barátinkban.

ezt kegyelmes Atya, es te
fia, az vigasztalo bent Le-
s öröckön öröcke, Amen.

A80

A156

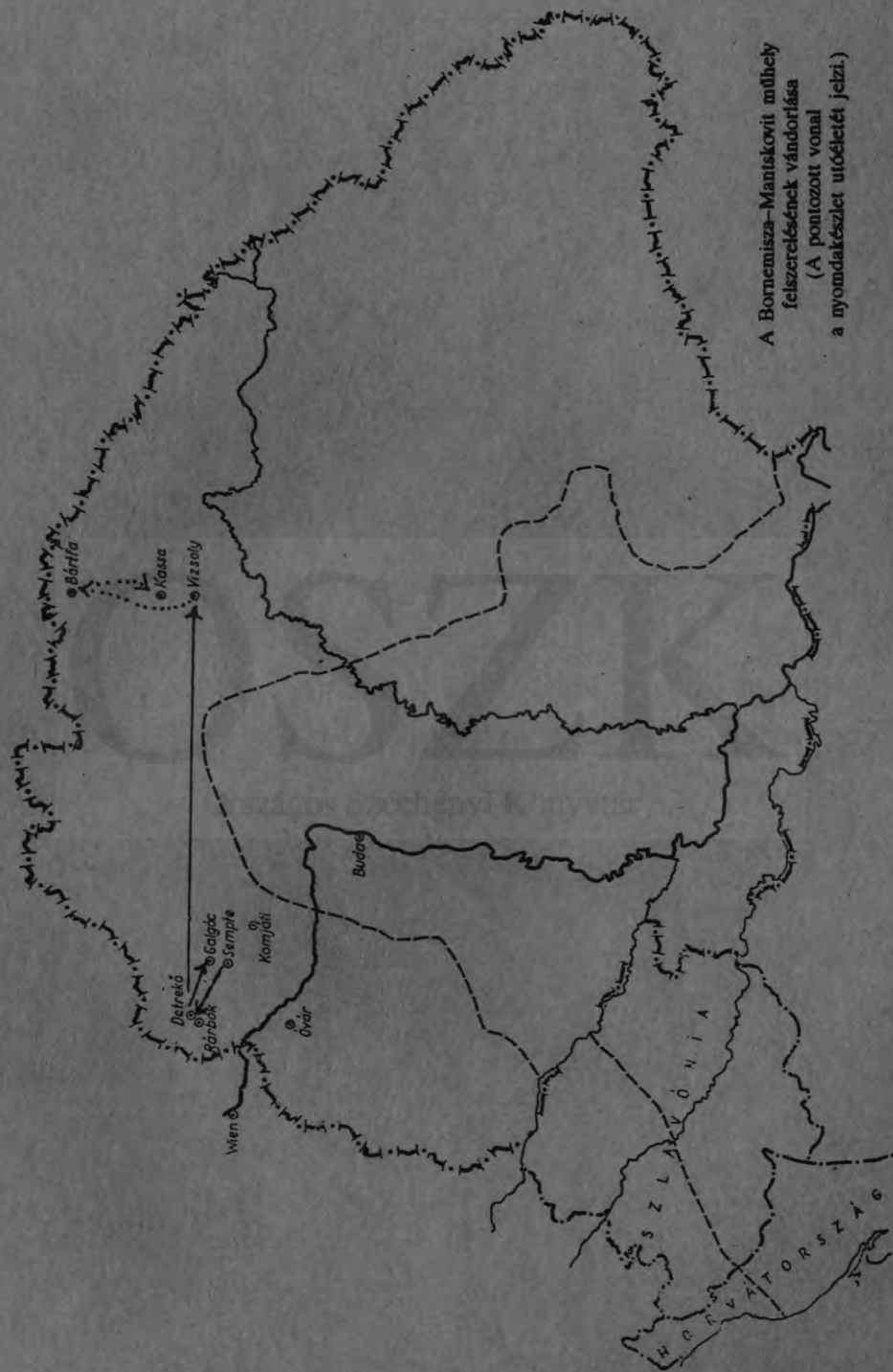
rennec igeienec meltatlan Sáfara
 ki: vyonnan szolittattam az ő
 szöleiben az az: az Ania S. egy-
 házban vünzellyeről, es miüelől
 hogy mind az szőlő tökket es
 veliszöket egyetemben miüel-
 lyem, az az, az, Ecclesianac külső
 rajait, kikkeinem külfömben kel-
 lemetes és szép az Anya S egyház
 mint szünt az szőlő-hogy az sző-

A114

*vagyon è soc gonosz az istentelenekben, tudni illic, io
 sferentseiekhez kepest à bűnben való szabadsg miatt,
 à gonoszba vgyan be zabaltanac es meg reszégültene.
 Azert semmi isteni felelem nintsen nálc, Hanem aze
 velic, hogy önekic mind szabad, à mit czelekedni akar-
 nac. Kiknec kevelysegeknec, istentelensegeknec es gonosz*

K116

• Kraków

A Bornemisza-Mantskovit mihely
felszerelésének vándorlása
(A pontozott vonal
a nyomdakészlet utódait jelzi.)